

KAMU DENETÇİLİĞİ KURUMU VE OSMANLI

Ombudsmanship Institution And Ottoman Empire

Hasan Tahsin FENDOĞLU*

Özet: Kamu denetçiliği, Osmanlı'daki yargı kurumundan (hisbe ve sulh meclisi dâhil) esinlenerek İsveçliler tarafından kurulmuş ve oradan da tüm dünyaya yayılmış olan bir sistemdir. Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu hükümdarları gibi Osmanlı sultanları da, halkın yakınmalarını dinlerlerdi. Kadıların korkup da yargılamaktan çekindikleri kişilerin yargılanması Osmanlı öncesinde mezalim mahkemesinde, Osmanlıda ise Divanı Hümayunda yapılırdı. Halkın şikâyetleri Divan-ı Hümayun ve diğer divanlarda görülürdü. Cuma selamlığı sırasında, görevliler, "hasır yakanların" talebini Sultana arz ederlerdi. Ayrıca kadı sicillerindeki kayıtlardan, bazı davaların, en az üç kişiden oluşan "sulh meclisi" marifetiyle sonuçlandığı anlaşılmaktadır. Heyette yer alan şahısların, *shûdû'l-hâl*'de olduğu gibi, toplumda sevilip-sayılan, fikir ve kararlarına güvenilen kimseler arasından seçildiği görülmektedir. Dava açmayı gerektirmeyen, ama toplumda "iyiliği emretmek, kötülükten yasaklamak görevi" bulunan teşkilata "hisbe" teşkilatı, yetkilisine "muhtesip", "hisbe valisi" veya "ihtisap ağası" denirdi. Muhtesip, yargıdaki gecikmeleri ve diğer adli yakınmaları dinleyerek, adaleti gerçekleştirmeye çalışırdı. Önceleri kadı derecesinde olan muhtesib Osmanlıda kadı tarafından atanırdı. Tarihimizde "Demirbaş Şarlı" olarak tanınan İsveç Kralı 12. Karl, Osmanlı'ya sığınmış, ülkesinde baş gösteren yolsuzlukların önlenmesi için kurumlarımızı incelemiş ve bundan esinlenerek, bir kişiyi ülkesine ombudsman olarak atamış sonra da bu kurum giderek dünyaya yayılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ombudsmanlık, kamu denetçiliği, kadılık, kazaskerlik, divan-ı mezalim, hisbe, Divan-ı Hümayun, sulh meclisi.

Abstract: Ombudsmanship institution, inspired from the judiciary of the Ottoman Empire ("hisbe" and "sulh meclisi" included), is established by the Swedish and spread all over the world. Ottoman as well as the Great Seljuks and Anatolian Seljuks Sultans were not only concerned about people's complaints but also listen the people through direct meetings. Cases for which "kadis" (judges) were hesitant to judge were regularly concluded by the "Divan-ı Hümayun" during the Ottoman era, and by the "Mezalim Mahkemeleri" during the Seljuk era. People's complaints were addressed at the Divan-ı Hümayun and other divans. Moreover, officials transmit people's demand to the Sultan during Friday Salutations. It is also understood from the Registers of Kadi (Kadı Sicilleri) that some cases are resolved by means of a reconciliation committee consisting of at least three people. These members are trust-worthy and highly respected members of the society. This institution, which serves for cases that do not require a legal treatment and aims at "commanding the good, forbid the evil" is called "hisbe", and the head of the institution as "muhtesip", "hisbe governor" or "ihtisap ağası" (lord of ihtisap). Muhtesip addresses complaints about judicial delays and other criminal justice. In the Ottoman Empire, muhtesib was appointed by the judge, and initially were expected to be at the degree of judge. Historically, XII. Karl The King of Sweden (or "Ironhead Sharl" as often called in the Turkish history) who had been taken as a refuge to the Ottoman Empire, began to study Ottoman institutions to prevent corruption in Sweden. Apparently, he was inspired by the Turkish institutions (hisbe among others), and he later established ombudsmanship in Sweden short after. This institution is then spread all around the world.

Keywords: Ombudsmanship, public auditorship, kadı, kazasker, divan-ı mezalim, hisbe, Divan-ı Hümayun, sulh meclisi (group of reconciliation).

* Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi, fendoglu@hacettepe.edu.tr,

ORCID ID: 0000-0002-1211-6989

Makale Geliş Tarihi : 05/10/2019, Makale Kabul Tarihi : 25/10/2019

GİRİŞ

Türkiye’de 12 Eylül 2010 tarihinde yapılan halk oylaması ile halkın % 58’i tarafından kabul edilen 26 maddelik anayasa değişikliği sonucunda kamu denetçiliği kurumunun (ombudsmanlık) kurulması nihayet kesinleşmiştir. Kamu denetçisi, yapılan haksızlıkları ortaya koymak, takdir yetkisinin kötüye kullanılmasını engellemek, mevzuata saygılı olmayı ve uygun hareket etmeyi sağlamak, hakkaniyet önlemlerini tavsiye etmek ve kamu hizmetlerinin daha iyi görülmesi için gerekli reformların yapılması önerilerinde bulunmak amaçlarını güden, Parlamento tarafından seçilmiş, kimsenin telkin ima ve tavsiyede bulunamadığı bağımsız bir kamu görevlisidir.¹

Kamu denetçiliği, Osmanlı’da yargı (hisbe ve sulh meclisi dâhil) kurumundan esinlenerek İsveçliler tarafından kurulmuş ve oradan da tüm dünyaya yayılmış olan bir sistemdir.

Devlete karşı şikâyetlerin bağımsız idari otoriteler tarafından yerine getirilmesi aslında hemen tüm medeniyetlerde görülebilmektedir. Ombudsmanlığın uzak temelleri, Çin’de, Roma’da özellikle Antik Yunan’da bulunabilir. Bu uygarlıkları kendi potasında yoğurarak modern dünyaya sunan *İslâm Medeniyeti* ve *Osmanlı uygulaması* bu konuda zengin örneklerle doludur. Bu örneklerden biri de ele aldığımız bu konudur.

İslâm-Osmanlı uygarlığında kamu denetçiliğinin temelleri, değişik kavramlara dayandırılabilir; bunlar, ihtisap kurumu, divan-ı mezalim (Osmanlı öncesi), kadı’l-kudatlık (Osmanlı öncesi), divan-ı hümayun, kazaskerlik, kadılık ve sulh meclisi’dir.

Bu yazıda, Anayasa’nın 74 üncü maddesinin 12. 09. 2010 tarihli halkoylamasıyla ülkemizde kurulan bu kurumun Osmanlı’daki izlerini sürmek istiyoruz. Ama Osmanlı’daki izleri sürerken, bazen daha önceki tarihlere de gidilebilecektir. Dünya’da genelde ombudsmanlık olarak bilinen bu kurumun Osmanlıdaki tam karşılığı birden fazla kurumdur. Tarihimizde hisbe, muhtesib, ihtisap ağası gibi kavramlarla daha çok örtüşen ombudsmanlık, muhtesibin kadıya bağlanmasıyla yargı sistemi içerisinde mütalaa edilmektedir. Bu nedenle burada Osmanlı’da yürütmenin sınırlandırılması, yargı sistemi, mahkemelerdeki sulh meclisi ve hisbe kavramları üzerinde durulacaktır. Sultan III. Ahmet (1673–1736)² döneminde kamu denetçiliği İsveç Kralı XII nci Karl tarafından Osmanlıdan esinlendiği için sadece Osmanlı klasik dönemi araştırılacak, Tanzimat dönemine girilmeyecektir. Yargı konusunda İslâm- Osmanlı ayrımı olmadığından her ikisine ait olan kaynaklar referans gösterilecektir. Bir başka deyişle, Osmanlılar, yargı alanında İslâm hukukunu uygulamışlar, buna herhangi bir temel katkıda

¹ Kamu Denetçiliği Kanunu için bkz.

<http://www.tbmm.gov.tr/kanunlar/k6328.html> (Çevrimiçi, et.: 11.10.2012).

² Bkz. http://tr.wikipedia.org/wiki/III._Ahmed (Çevrimiçi, et.: 10.10.2012).

bulunmamışlardır. Bu çalışmada, Osmanlı'da Devletin denetimi, özellikle yargı sistemi, kamu denetçiliği bağlamında irdelenecektir.

I- OSMANLI ÖNCESİ İSLÂM ÜLKELERİNDE DEVLETİN DENETİMİ:

Selçuklu Sultanı Melikşah'ın, 485/ 1092 yılında özel hukuka ilişkin *el-Mesailü'l-Melikşahiyye fi'l-Kavaidi's-Ser'iyye* adlı koduna göre³ Selçuklu Adliyesi şer'i yargı ve örfi yargı olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Her iki tür davalara kadılar bakardı. Bu kadıların başında merkezde bulunan bir başkadı (kadı'l-kudat) bulunur, kadıların verdikleri hükme müdahale edilemezdi. Ancak bir kadı'nın kasden yanlış verdiği bir hüküm, diğer kadılar tarafından altı imzalanarak sultana arz edilebilirdi.⁴ Büyük Selçuklu hükümdarları *haftada iki gün* halkın şikâyetlerini dinlerdi.

Anadolu Selçuklularında ise Sultan, eski Sasani hükümdarları gibi, yılda bir defa mahkemeye gider, kadı karşısında ayakta durur ve davacı varsa yargılama yapılır, kadı tarafından hüküm verilir ve bu hüküm yerine getirilirdi. O durumda hükümdarlık haşmet ve merasimi bir tarafa bırakılırdı.⁵ Anadolu Selçuklularında askeri sınıfa ait kadı (kadileşker) ile halka ait hukuki işlere bakan kadı'l-kudat ayrı idi; en büyük ilmiye reisi kadı'l-kudat (baş kadı) adını taşıyan Konya Kadısı idi.⁶ İlmiye sınıfı, kadılar, medreseliler ve müftülerin (müftülerin) toplamına denirdi. Kadılar, sultan veya vezir tarafından tayin edilmekte, şer'i cezaların uygulandığı görülmekte⁷ idi. Anadolu Selçuklularında kadı, önceki İslâm ülkelerinde olduğu gibi, sadece adliye işleriyle değil, idari konular ve noterlik gibi işlerle de uğraşırdı.⁸

Anadolu Selçuklularında Evkaf Nezareti mevcut idi; başkadı ve kadıaskerlik vazifeleri Konya kadısında toplanmıştı veya Konya kadısı aynı zamanda kadıasker idi.

Kadıaskerler, Karahanlılarda, Anadolu Selçuklularında, Eyyübilerde, Memlüklerde, Eyyübilerde, Ak ve Karakoyunlularda ve

³ Bu önemli kod için bkz. Milli Tetebbular Mecmuası, C.I-II, İstanbul, 1331, C. II, s. 249-261.

⁴ Alptekin, Coşkun, "Büyük Selçuklular", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, C. VII, Çağ Yayınları, İstanbul, 1992, s. 204.

⁵ İnalçık, Halil, "Adaletname", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C.I, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988, s. 346.

⁶ Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988, 4. baskı, s. 122.

⁷ Alptekin: "Türkiye Selçukluları", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, C. VIII, Çağ Yayınları, İstanbul. 1992, s. 375.

⁸ Turan, Osman, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, Metin, Tercüme ve Araştırmalar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, 2. Baskı, s. 44; ancak Selçuk mahkemelerinde cereyan eden bu işlemler ile merkezi hükümetin gönderdiği emirleri kapsayan kadı sicillerinden hiçbiri, üzülmek için gerek ki, zamanımıza kadar gelememiştir.

Karamanlılarda da görülüyordu.⁹ *Akkoyunlu (1340–1514) ve Karakoyunlularda* da devletin adli işlerine kadılar bakardı. *Kadı muasker* (askeri kadı) askeri yargının, *kadı'l-kudat* (baş kadı) sivil yargının başıydı. Bu devletlerde de gerek adli sınıf ve gerekse ulema sınıfı yani medrese ve danişmendler itibar ve imtiyaz sahibi idiler.¹⁰

II- OSMANLI KLASİK DÖNEMİNDE DEVLETİN DENETİMİ:

Osmanlı devletinde, 1876 tarihli Kanun-i Esasi öncesinde Fatih'in Teşkilat Kanunnamesi¹¹ önem taşımaktadır. Osmanlı'da uyulması gereken iki ölçü vardır: Birincisi, şer'i şerif veya şer'i hukuk, ikincisi, kanun-i müniftir. İkincisine örfi hukuk, örf-i padişahî ve örf-i münif-i sultani de denilir ki, padişahların emir ve fermanlarıyla oluşan hukuk demektir. Fatih'in Teşkilât Kanunnamesi, Osmanlı da 400 yıl kadar anayasa mesabesindeydi.

Osmanlı klasik döneminde *Şer'-i Şerif, Fatih'in Teşkilat Kanunnamesinin de üzerinde mütalaa edilirdi*. İlk iki kaynakta (Kitap ve Sünnet) bulunan hukuki esaslar devletin esas teşkilatı ile ilgili olsun veya olmasın temel kanun, bir nevi anayasa üstü sayılmıştır. Bunlardan bir kısmı için hiyerarşik bir üstünlük (*üstün-norm*) hali görülmemişti. Dört Halife devrinden sonra İslâm hukukunda yasama, müctehit hukukçuların serbest ilmi çalışmalarıyla oluşmuş, resmi kanun metinleri ise daha sonra başlamıştı.

Osmanlı devletinde vatandaşlar, müftülerden aldıkları *fetvaları*, özellikle Şeyhülislâm fetvalarını mahkemelere ibraz ederek ona göre hüküm verilmesini isteme hakkına sahiplerdi. Kadı, müctehid değilse, müftülerden fetva sorabildiği gibi,¹² verdiği kararların hukuka uygun olup olmaması açısından müftüden görüşünü isteyebilirdi.¹³ Özellikle *Şeyhülislâm fetvaları* kadı üzerinde etkiliydi. Şayet, bir fetva kitabı, Padişah tarafından onaylanmışsa, "gereğince amel oluna" denilmişse,¹⁴ bu, kadıları bağlayan, kanun gücünde bir mevzuat olurdu.

1789 tarihli Kanun-i Esasi öncesinde Osmanlı'da yasama, yürütme ve yargı kuvvetlerine bakıldığında, durum şöyledir: İki kaynak ışığında meselelere içtihat ile çözüm getirilmektedir. İctihadın, devlet dışında

⁹ Turan, a.g.e., s. 45–46.

¹⁰ Uzunçarşılı, a.g.e. (Medhal), s. 284; ayrıca bkz. Sümer, Faruk: "Akkoyunlular" maddesi, *DİA*, C.II, TDV, s. 270–274.

¹¹ Kanunname-i Al-i Osman (Fatih'in Teşkilat Kanunnamesi) için bkz. Akgündüz, Ahmet, *Osmanlı Kanunnameleri*, C.I, FEY Vakfı Yayınları, İstanbul, 1990, ss. 311–345.

¹² Mecelle, m, 1811. Kadı'nın kararı o olayla sınırlıdır, başkasına sirayet etmez. İctihad da nisbidir (Mahmasani: ed-Deaimu'l-Hulkiyye, s. 417). Buna günümüzde "yargının nisbi etkisi" denir.

¹³ Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, C. I, (1243-1453), Cem Yayınları, İstanbul, 1974, s. 405. Halk, fetva aldıktan sonra, kadı'ya başvurmayabilirdi; müftü bir anlamda süzgeç görevi görmekteydi.

¹⁴ Ebussuud Efendi'nin *Maruzat'ı* gibi. *Maruzat* için bkz. Ebussuud Efendi, *Mâruzat*, Süleymaniye Kütüphanesi, İzmir Bölümü, Nu. 782, vrk. 341–356.

gelişmiş olduğu görülmektedir ama hükümdar şayet müçtehit ise, içtihat yapma yetkisi bulunmaktadır. Osmanlı devletinde, Din'i ve hukukunu yorumlama yetkisi ulemaya (=kadı, medrese ve müftü) aittir. Padişah'ın sınırsız yasama yetkisi yoktur. Padişah'ın yasama yetkileri iki başlık altında toplanabilir:

(i) Sultanın sınırlı yasama yetkisi vardır; ama İslâm hukukunu ve kamu yararını (maslahatı) ortadan kaldırmadan ve değiştirmeden bu yetkisini kullanabilir. Osmanlı kanunnamelerinde görülen tazir cezaları, miri arazi ve tımar sistemi konularında, geniş olarak kullanılmıştır. Kamu yararına uygun olarak, mevcut içtihatlardan birini tercih edebilir. Önceki hukukta iktidarın kaynağı vahiy olmakla birlikte, "*bireyin, toplumun ve devletin yararı*" olarak tanımlanan maslahat kavramına son derece önem verilmiştir.¹⁵ İslâm hukukunun yaklaşık %5'i vahiy ve %95'i de buna dayalı olarak istinbat edilen içtihat (akıl) ürünü sayılabilir.

(ii) Padişah, mevcut şeri hükümleri, kanun (kod) haline getirebilir. Bu kod faaliyeti, yasama (legislation) değil, sadece resmi bir tedvin (codification) sayılır. Mecelle, Hukuk-i Aile Kanunnamesi, Fetava-i Hindiyeye (Alemgiriyeye) gibi. Bu tür çalışmalar bilimsel bir tedvindir.

Osmanlı'da, Divan-ı Hümayun'un, mahkeme gibi karar verme yetkisi olduğu gibi, *sınırlı yasama yetkisi* de vardı; mesela örfi hukuk kuralları koyabilirdi. Padişah Divanı'nın, *örfi hukuk* yapılmasında önemli rolü vardır. Osmanlı öncesi İslâmi devletler zamanında Devlet gücü dışındaki müçtehitler serbest ilmi çalışmalarla içtihatla bulunmuş iken, Osmanlı'da bunun yerini genellikle "ulema-i rüsum" (resmi ulema) almıştır.

A- OSMANLI KLASİK DÖNEMİNDE YÜRÜTME KUVVETİNİN SINIRLANDIRILMASI

Osmanlı devletinde yürütmenin başı padişaktır. İcra organı da olan Divan-ı Hümayun'un başkanlığını, Fatih'e kadar Padişahlar yürütürdü. Yürütme, Padişah'ın kişiliğinde temsil edilir. Yürütme fonksiyonunda Padişah'a yardımcı olanlar, yetkilerini Padişah'tan alırlar ki bunlar, Sadrazam, Vezirler, Şeyhülislâm ve Divan-ı Hümayun'dur. Padişahlar, yürütme ile ilgili eylemlerini, Şeyhülislâm fetvasına dayandırmaya özen göstermişlerdir. Şeyhülislâm fetvaları Sultanı sınırlar.

Padişah, yasama, yürütme ve yargı görevini yerine getirirken bazı sınırlarla karşı karşıyadır: Birinci sınır, *şer'i hukuk, örfi hukuk, Divan-i Hümayun, ilmiye-seyfiye-kalemiye sınıfları ve ahilik teşkilatıdır*. Sultan, İslâm hukukuna rağmen emir veremez; "*Sultanın emri ancak hukukun (şer'in)*

¹⁵ Kamu yararı konusunda geniş bilgi için bk. Hüseyin Hamid Hasen, *Nazariyyetü'l-Maslahat, (Kamu Yararı Kuramı)*, Mektebetü'l-Mütenebbi, Kahire, 1981, s. 1- 616.

hükümlerine uyduğu takdirde geçerlidir, aksi halde geçerli sayılmaz".¹⁶ İkinci sınır ise, kamu yararadır. Mecelle'nin tabiriyle, "*Raiye yani tebaa üzerine tasarruf, maslahata menuttur*".¹⁷ Sultanın yargısal dokunulmazlığı veya üstünlüğü (imtiyazı) yoktur; doğal yargıç ilkesine aykırı olarak kendisi için özel mahkeme kurduramaz. Hz. Peygamber, kendi kızı bile suç işlese, cezanın tam verilmesini, suç ve cezada kişiler arasında ayırım yapılmamasını çok açık bir şekilde emretmiştir.¹⁸ Vezirler, siyasi konularda kadılarla istişare ederlerdi.¹⁹ İslâm hukukunda yargı, vezirliğin üzerinde sayılmaktadır.²⁰

B- OSMANLI KLASİK DÖNEMİNDE YARGI KUVVETİ

I- Genel Olarak

Osmanlı Devleti yargı teşkilatını kurarken, daha önceki İslâm ve Türk devletlerinden istifade etmiş olmakla birlikte, kendine özgü bir sistem meydana getirebilmişti. Osmanlı yargı örgütü, Rumeli, Anadolu ve Mısır olmak üzere üç bölgeye ayrılır.²¹ Bu devlette yargı fonksiyonu esas itibariyle hükümdara aittir. 1517 tarihinde Halife unvanını da alan Osmanlı Padişahı'nın en önemli görevlerinden biri, *adaleti yerine getirmektir*. Padişah yargının başıdır, kadılık görevini dağıtan O'dur. Padişah, Divan-i Hümayun'un verdiği kararları, Şeyhülislâm'a *danışarak* ve dayandırarak yerine getirir.

Osmanlı'da, Padişah'ın yargı yetkisini bizzat kendisinin kullandığı fazla bilinmemektedir; bu yetki, genelde kadılarına aittir. Bir kaza'da (ilçede), pozitif hukukun temsilcisi kadı'dır. Kadı'nın verdiği hükmü düzeltme yetkisi kazaskere aittir. Yargı alanında kadı ve kazasker, Padişah'tan üstün bir konumdadır. Padişahın görevi de zaten, hukuku

¹⁶ İbn Abidin, *Reddül-Muhtâr ale'd-Dürr'l-Muhtâr*, C. XII, Çev.: Mehmet Savaş, Şamil Yayınları, İstanbul, 1985, s. 307.

¹⁷ Mecelle, m. 58.

¹⁸ Buhari, Muhammed b. İsmail (ö. 256/869), *Sahihü'l-Buhari*, Çağrı Yayını, İstanbul, 1401/1981, Buhari, Enbiya, 54; Müslim b. Haccac el-Kureşi, *Sahihu'l-Müslim*, C. I-III, Tahkik: M.Fuad Abdulbaki, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1411/1981, tıpkı basım. Ayrıca Tercüme ve Şerhi için bkz.: Ahmed Davudoğlu, *Sahih-i Müslim Tercüme ve Şerhi*, C.I-IX, Sönmez Neşriyat, İstanbul, 1978, Müslim, Hudud, 168.

¹⁹ Şebaru, İsam Muhammed, *el-Kadâü ve'l-kudâtu fi'l-İslâm "el-Asrül-Abbâsi"*, Darü'n-Nehdeti'l-Arabiyye, Beyrut, 1983, s. 75.

²⁰ el-Kasimi, Zafir, *Nizamul-Hükm fi's-Şeriatı ve't-Tarihil-İslâmi, el-Kitabu's-Sani: es-Sultatül-Kadaiyye*, Beyrut, 1987, 3. Baskı, Darü'n-Nefais, s. 204. Yargı'nın, bakanlığın (vezaretin) üzerinde olması, yargının bir fonksiyon olduğunu ve müdahale edilemeyeceğini de belirtmektedir.

²¹ İpşirli, Mehmet, "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilâtı", İhsanoğlu, Ekmelettin (Ed.), *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, C. I, İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, İstanbul, 1994, s. 263.

uygulamaktır. Bu nedenle şu iddia doğru değildir; “Osmanlı Devleti(nde) ... (t)üm yetkiler padişah denilen tek kişinin elinde toplanmıştır.”²²

Osmanlı’da yargının üç ayağı vardır: *Kadı, Kazasker ve Divan-i Hümayun*. Kadı insanlar arasında meydana gelen dava ve ihtilafı meşru hükümlere göre çözen, bu nedenle hükümdar tarafından atanmış kişidir. Mecelle’ye göre, “*Hâkim, beynennas (insanlar arasında) vuku bulan da’va ve muhasamayı ahkâm-i meşruitiesine (hukukuna) tevfikân (uyarak) fasl ve hesm (çözmek) için taraf-ı Sultaniden nasb ve tayin buyurulan zattır*”.²³ Kadı, “*hekim*,²⁴ *fehîm (anlayışlı), müstakim ve emin, mekin*,²⁵ *metin*²⁶ *olmalıdır*”.²⁷ Kadı, pozitif hukuku uygulamakla sorumlu olan kişidir.²⁸ Osmanlı’da kadı, doğrudan merkeze karşı sorumludur. Osmanlı devletinde yargı gücünün en önemli birimi kadı’dır. Kadı, Osmanlı’da, İslâmlığın, devletin ve yargı gücünün sembolü görülmüştür. Beylikler döneminden itibaren, fethedilen yerlere kadı gibi görevlilerin atanması, Osmanlı egemenliğinin tamamlandığını gösteriyordu. Kadılar, buldukları yargı dairelerinde hükümdarın temsilcisi sıfatıyla, adeta, politik bir egemenlik sembolü oluyorlardı. Fatih Sultan Mehmet, yeni fethettiği beldelere, egemenliğinin sembolü olarak, ivedilikle kadı tayin ediyordu.²⁹

Kadı tayin edilmesinin sebebi, ülkede, zulmü önlemektir; Devletin kuruluş amacı adaleti gerçekleştirmektir; Osmanlı geleneğindeki “*Adaletname*”lerden bu durum açıkça anlaşılmaktadır. Osmanlı, ilk zamanlarında kadıları, Anadolu’dan değil de, İslâm dünyasının diğer merkezlerinden getirtmişti. Yargı örgütü, Osmanlı’da, doğrudan merkeze bağlı, tüm ülkeye yaygın, çok önemli bir teşkilattı. Osmanlı yönetiminin belkemiğini kadı teşkil ederdi. Denebilir ki, devlet işlemlerinde kendisine en çok ihtiyaç hissedilen, en çok başvuru alan teşkilat, kadılık kurumuydu. Kadıların her tür işlemini kadı sicillerinden (mahkeme kararlarından) takip etmek mümkün olduğu halde, ehl-i

²² Gözübüyük, A. Şeref, *Anayasa Hukuku*, Turhan Kitabevi, Ankara, Ağustos 2008, 16. Baskı, s. 94.

²³ Mecelle, m. 1785.

²⁴ Hekim: Hikmetli (adaletli, muttaki, akıllı); Ali Haydar Efendi, *Dürerü'l-Hükkâm Şerhü Mecelleti'l-Ahkâm*, C. XIV, (Kitabu'd-Dâ'va), C. XV (Kitabu'l-Beyyinât ve't-Tahlif), C. XVI (Kitabu'l-Kazâ), İstanbul, 1319, C. XVI, s. 26.

²⁵ Mekin: Şeref sahibi olmak, hafif meşrep olmamaktır; Ali Haydar Efendi, a.g.e., C. XVI (K. ul Kaza), s. 33.

²⁶ Metin: Kavi (güçlü), şedid (şiddetli) ve sabırlı demektir; Ali Haydar Efendi, a.g.e., C. XVI (K. ul Kaza), s. 33.

²⁷ *Mecelle*, m. 1792.

²⁸ Weiss, Bernard G., “*Qadi*” article, *Encyclopedia of Religion*, C. XII, New York, 1987, s. 124.

²⁹ Tursun Bek, *Tarih-i Ebu'l-Feth*, Haz.: Mertol Tulum, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayını, İstanbul, 1977, s. 77, 103, 104, 105, 120, 149, 203. Yeni fetholunan beldelere ilk tayin olunanlardan biri kadı idi; Tursun Bek, “Zikr-i Feth-i Cezire-i Midillü” den söz ederken, bunu belirtiyor, bkz. s. 120. Ayrıca bkz. s. 128 (Bosna’nın fethi); s. 149 (Eğriboz kalesinin fethi): “Cizye-i şer’ vaz olunup, icra-yı ahkam-ı şer’ için kadı ve sancak-beği nasb idüp, döndü, mahsuran yine darü'l-hilafe İstanbul’a geldi”. Dursun Bey (ö. 896/1491’den sonra) hakkında bkz. Tulum, Mertol, “Dursun Bey” md., *DİA*, C. X, s. 6-7.

örfün işlem ve uygulamasını sistemli bir şekilde topluca takip edecek defter veya kaynak serileri bugün mevcut değildir.³⁰

2- Kadı'nın Devlet Yönetimi ve Siyasal Konularla İlişkisi

Kadı'nın devlet yönetimi ve siyasi konularda karar alma yetkisi yoktur. Devletin siyasi ve idari meselelerine karışamazlar ve bu konuları ilgili mülki amirlere terk ederler. Kadı, ganimetleri paylaştıramaz, Bütçenin (Beytülmalin) mallarını ayıramaz, mahkemece verilen cezaları yerine getiremez (hadleri ikame edemez), ordunun düzenine karışamaz, isyan edenleri (asileri) öldüremez, tımar toprağını dağıtamaz, madenleri tımar olarak dağıtamaz. Bütün bunları ancak Devlet Başkanının izni ile yapabilir.³¹ Kadı genel siyaset ile uğraşamaz; verdiği kararları yerine getirme yetkisi olmayan, yürütme gücüne müdahale edemeyen kadıların kamu siyaseti ile ilgili konuları hüküm altına almaları doğru olmaz.³² Buna rağmen devlet başkanı dahi, bağımsız yargı yerinde, eşit koşullarda yargılanır. Fatih Sultan Mehmet dönemi hukukçularından Tevkii'nin deyişiyle, kadılar, “nizam-i memleket ve hıfz ve *hiraset-i raiyyet ve siyasete müteallik umuri, hükkam-i seyf ve siyaset olan vükelayı devlete havale itmekle memurlardır*”.³³ Kısaca, Osmanlı'da yargı ile siyaset tamamen ayrılmıştı; siyaset, yargının tam olarak dışındaydı.

Kadı'nın siyasi davalara bakamaması ile örfi davalara bakamaması farklı kavramlardır. Kadı, -daha önce belirtildiği gibi- şerî ve örfi davalara bakar; Osmanlı'da örfi davalara bakan bir başka kişi yoktur.

Osmanlı devleti geniş bir coğrafyaya yayılmış olduğundan, barış ve sükûn için ceza politikası oluştururdu. Yerine göre daha ağır ceza politikası uygulanırken, devlet ekonomik açıdan zor duruma düşmüşse para cezaları, deniz kuvvetleri (bahriye) için kürekçiye ihtiyaç varsa kürek cezaları verilirdi; para cezaları, ceza politikasının aracı olarak kullanılırdı.

3- Kadı'nın Yöneticilerle İlişkisi

Osmanlı devletinde askeri-siyasi ve idari işlere sadrazam, din ve yargı işlerine şeyhülislâm ile kazasker ve kadı bakmaktaydı. Kadı,

³⁰ Nagy, Gy. Kaldy, "Kadı in the Ottoman Empire" article, *The Encyclopaedia of İslâm (New Edition)*, Vol.IV, Leiden, 1978, s. 375.

³¹ İbn Ferhun, Kadı Burhanuddin İbrahim b. Ali b. Ebu'l-Kasım b. Muhammed el-Maliki: *Tabsiratü'l-Hükkâm fi Usulî'l-Akdiye ve Menâhici'l-Ahkâm, (Fethu'l-Ali'nin hamışinde)*, C. I-II, Mısır, 1378/1958, Mustafa'l-Bâbi'l-Halebi neşri., C. I, 17; C. II, s. 42-43.

³² Mardin, Ebul'ula, "Kadı" maddesi, *İslâm Ansiklopedisi*, C. VI, MEB Yayınları, Ankara, s. 42.

³³ Tevkii Abdurrahman Paşa, *Tevkii Abdurrahman Paşa Kanunnamesi*, MTM, C. I, s. 541. Osmanlı, bununla kadı'ya siyaset yetkisi vermeyen Maliki dışındaki mezheplerin görüşüne uymaktadır; çünkü, Malikilere göre kadı, siyasetü'ş-şer'iye konularında da yetkilidir; bk. Kadri, Anwar A., *İslâmic Jurisprudence in The Modern World*, New Delhi, 1986, Taj Company, s. 486-87.

Osmanlı'da, özlük işleri açısından kazaskere bağlıydı, yerel yöneticiye (beylerbeyine veya valiye) bağımlı değildi.³⁴ Bu, Osmanlı idaresinin tipik bir özelliğidir. Osmanlı yönetiminin, ellerinde askeri güç bulunan yöneticilere karşı çok duyarlı ve kuşkulu olduklarını biliyoruz. Belki de bu nedenle, yöneticilere duyurulan her emir kadınlara da duyurulmuştur. XVI ncı yüzyıl sonları ile XVII inci yüzyıl başlarında devlet, ehl-i örfün yetkilerini kadınlara vermişti. Yargı yetkisinin kadıya, hükmün infazı yetkisinin de ehl-i örf'e ait olduğu önemle belirtilmişti. Ancak bazı istisnai hallerde, yasak olduğu halde, resen ceza veren ehl-i örf mensupları görülmüştü. XVI ncı yüzyıldan itibaren *Celali* hareketlerinin düzeni bozmasından sonra, ehl-i örf daha çok vergi salmaya çalışmış, şikâyetler, Divan-ı Hümayun'a ulaştınca, merkezi otorite, kadınlara daha fazla yetki vererek sorunu çözmek istemiştir. Bu tür emirler, XVII inci yüzyıl sonrasında daha çoktur. Kadılar, İstanbul'a, Divan-ı Hümayuna "arz"lar, "arz-ı telhis"ler ve "mektup"lar gönderirlerdi. Kadılar kimi zaman Divan-ı Hümayun'a gönderdikleri kararlarında sancak beyinin veya subaşının kendilerine müdahalesinden bahsederek bunun önlenmesini istemişlerdir. Osmanlı yönetimi, ehl-i örfü (mülki amirleri ve güvenlik teşkilatını) görevlerini kötüye kullanmamaları konusunda uyarıyorlardı.

4- Askeri Sınıf İçerisinde Yargı Sınıfı

Klasik Osmanlı toplumu *askeri* olanlar (yönetenler) ve olmayanlar (reaya, *tebaa*) diye ikiye ayrılırdı. Askeri olmayanlara reaya veya tebaa denir. Osmanlı devletinde, şer'i hukukun yorumu ve örfi hukukun şer'i hukuka uygunluğu ile görevli olan sınıf, ulema (ilmiye, ehl-i şer') sınıfıdır.³⁵ Askeri sınıf ikiye ayrılmaktadır; ehl-i şer' ve ehl-i örf. İlmiye sınıfı hem din âlimlerini (ulema ve müderris) hem de adalet teşkilatı mensuplarını (kadınları) ve devlet memuru statüsündekileri (kâtipleri vb) kapsar. İlmiye sınıfının ve dolayısıyla yargının başı, şeyhülislâmdır. Ulema devlet içinde güçlüdür; *devlette en ayrıcalıklı ve saygın sınıf ulemadan oluşmuştur; ulema sadece ağır suç işledikte cezalandırılırlar.*

Kadı olmak için medresenin yüksek derecelerinden mezun olmak şarttı, aksi mümkün değildi. Hiçbir eğitim öğretim kurumundan mezun olunmasa bile sadrazam veya paşa olunabilirdi, ama en küçük ilçeye kadı olunamazdı.

³⁴ Gibb, H.A.R and Harold Bowev, *Islâmic Society and The West, A Study of the Impact of Western Civilisation on Moslem Culture in the Near East, Volume One: Islâmic Society in the Eighteenth Century*, Part II, Oxford University Press, London, 1969, s. 122.

³⁵ İlmiye sınıfı teşkilatının şeması için bkz. İpşirli, a.g.m., s. 279; İlmiye sınıfının bozulması hakkında bkz. a.g.m., s. 273-278; a. yzr. "Ehl-i Örf" md., *DİA*, C. X, s. 519: "Osmanlı Devleti'nde padişahın icrai, idari ve askeri yetkilerini temsil eden, ulema dışında kalan görevliler" olan ve "Seyfiye ricali" de denilen ehl-i örf (...) daha çok kul menşeli olan ve Enderun veya Acemi Oğlanları Mektebi'nden yetişerek sipahilikten asesbaşılığa, kethüdalığa ve sadrazamlığa kadar yükselebilen yöneticileri teşkil ediyordu."

5- Osmanlı'da Yöneticinin Yargılama Faaliyeti

Osmanlı'da yargılama kural olarak kadı'ya aittir. Ümeranın (yöneticiler, ehl-i örf) asıl görevi, sanığın mahkemede hazır bulundurulması (ihzarı) ve kararın yerine getirilmesidir. Gerçi Beylerbeyi veya sancak beyleri, bazı askerilerin yargılanmasında hazır bulunur ama yargılamaya müdahale edemezdi. Bununla birlikte kadı, yerel yönetici (sancak beyi, vali, beylerbeyi) ile uyumlu olmaya çalışırdı ki bu, Osmanlı yönetim anlayışının hedefi sayılırdı; ama buna her zaman uyulamazdı.³⁶ Osmanlı'da ehl-i şer'i temsil eden kadı ile ehl-i örfü temsil eden sancakbeyleri arasında devamlı bir nüfuz mücadelesi görülmekteydi. Burada, Osmanlı kadısının aynı zamanda yönetici olduğunu, idarenin genel kontrolünü yaptığını belirtmek gerekir.³⁷ Osmanlı kadısı, bulunduğu yerin yöneticisiydi, belediye başkanıydı, noterdi, bir anlamda ombudsmandı; hisbe memuru ve sulh meclisleri de kendisine bağlıydı.

Osmanlı'da, şayet Sultan, yürütmeye yargı yetkisi de vermişse, hüküm sahibi olan, bunu, bir hukukçu sıfatıyla -idareci olarak değil- icra ederdi. Fatih dönemindeki Tevkii Kanunnamesine göre, Sancak Beyleri'nin de, mezalim ve siyaset konularında yargılama yetkileri vardı. Tevkii şöyle der: "*Sancak beyleri valilerdir. Sultanın vekilidir. Kendi sancaklarında (görevleriyle ilgisi kadar) dava dinleyip hüküm verirler. Bunlar Hükümette Beylerbeyi gibidirler. Sancaklarında halkı koruma, asayişsizliği önleme, zulmü ortadan kaldırma, zalimleri def etme konuları ile askeri ve siyasi işlerle görevlidirler. Bununla birlikte Sancak Beyleri Beylerbeyine tabidir ama otoriteleri beylerbeyi kadar değildir*".³⁸

Sancak beyinin, Vali'nin ve Beylerbeyi'nin, sadece kendilerine verilen kadar yargı yetkisi vardı; yargı yetkisi asli görev olarak kadı'ya aitti. Ancak dikkat edilmesi gereken husus şudur; *ümeranın (yürütmenin), kadı üzerinde yargısal bir otoritesi bulunmadığı gibi, yargıya müdahale etme hakkı da yoktur*.³⁹

Kadı, yerel şeflere tabi olmayıp, kadılarla ehl-i örf arasındaki ilişki bir astlık-üstlük ilişkisi değildir. Her biri diğeriyle işbirliği içerisinde olan fakat birbirinden bağımsız çalışan birer kamu görevlisidirler. Belki, kadının beylerbeyi üzerinde etkisi düşünülebilir. *Beylerbeyi ile eyalet kadısı, müftüsü ve âlimleri arasında oldukça hassas bir denge vardır. Bunlardan her birinin doğrudan saltanat makamına (rikab-i hümayun) veya Divan-i Hümayun'a arzda bulunma yetkilerinin olması, beylerbeyinin ölçülü ve adil davranmasında çok etkili olurdu. Eyalet kadılarının beylerbeyiler aleyhine gönderdikleri pek çok ilgi çekici dilekçe (arz) örneği bulunmaktadır.* Bazen

³⁶ Ortaylı, İlber, "Some Observations on the Institution of Qadi in the Ottoman Empire", *Bulgarian Historical Review*, Sofia, 1982, s. 66.

³⁷ Gibb and Bowev, a.g.e, s. 125.

³⁸ Tevkii Abdurrahman Paşa, a.g.k., s. 528-529.

³⁹ Krş. Jennings, Ronald C., "Limitations of The Judicial Powers of The Kadı In 17 th C. Ottoman Kayseri", *Studa İslâmica*, V. 50, s. 154-155.

bölgedeki kadıların ortak şikâyetleri üzerine Beylerbeyilerin azledildiği, cezalandırıldığı, mallarının müsadere edildiği olurdu.⁴⁰ Beylerbeyi, eyalet kadısı öldüğünde, Osmanlı coğrafyasının genişliği, iletişim ve ulaşımın çok yavaş işlemesi ve halkın yararı nedenleriyle, yeni kadı gelinceye kadar geçici bir kadı tayin edebilirdi.

Bazı özel davalarda, Saray, kadı görevlendirmesi yapabiliyordu; kimi hassas davaların dinlenmesi konusunda padişah veya *sadrızam* bir yazı (sadaret buyruldu) yazarak kadıyı görevlendirebilirdi.⁴¹

6- Yargı Kuvveti İçerisinde Kazasker ve Divanları

Hz. Peygamber, zamanında askeri davalara, kendisi veya tayin ettiği bir komutan bakardı. Hz. Ömer, her askeri birliğe bir kadı tayin etmiştir. Kadı'nın uyguladığı yargılama usulü ile askeri kadının uyguladığı yargılama usulü arasında fark yoktu.

Kazaskerlik teşkilatı, Şeyhülislâmlıktan 80 sene kadar önce, 761/1360 (Orhan Gazi devri) veya 764/1363 senesinde (I. Murad devrinde) kurulmuştur. İlk kazasker Bursa'ya, bütün kadıların deneticisi olarak⁴² atanmış, 1482 yılında sayısı ikiye çıkarılmıştır. Kazaskerlik, 922/1516'da üçe çıkarılmış, kısa bir süre için, Diyarbekir'de Arap ve Acem kazaskerliği kurulmuştur.

Osmanlı yargı teşkilatının asıl başı ve ilmiye sınıfının bürokrasi içerisindeki ikinci başı olan kazasker, Divan-i Hümayun'un güçlü bir üyesi olup, devlet protokolünde vezirlerden sonra gelirdi. Kazaskerliğe tayin edilenlerin sadrazam huzurunda hil'at (cübbe) giymeleri kanun gereği idi. Rumeli kazaskeri (ki Avrupa, Afrika ve Kırım bölgeleri yargısının başıdır),⁴³ ülkedeki en kıdemli kadı idi. Bu nedenle, şeyhülislâmdan sonra ulemanın başı sayılırdı. Kadıaskerliğe, rastgele atama yapılmazdı; mevleviyet denilen beşyüz akçelik kadılıklardan (İstanbul, Edirne gibi) gelinirdi.

Kazaskerliğin üç görevi sayılabilir: (i) Eğitim (tedris) ve yargı teşkilatının idaresi, (ii) Ordunun ve askeri sınıfın savaş ve barış zamanında hukuki ihtiyaçlarının giderilmesi, (iii) Bazı nedenlerle Şeyhülislâm yerine idari ve siyasi fetvalar vermektir. Kazaskerin eğitim ve yargı ile ilgili görevleri ise, (i) Divan-i Hümayuna katılıp, yanlış karar veren kadıların kararını düzeltir. (ii) Vezir-i azam divanına katılıp, hatalı kararları bozar veya düzeltir. (iii) Kendi konağında dava dinler. (iv) Gene haftanın belirli günlerinde, temyiz mahkemesi niteliğinde kurulan önemli bir toplantıya katılırdı; "Huzur Murafaası" denilen bu mahkemeye vezir-i azam başkanlık eder, şeyhülislâm da ona katılırdı.

⁴⁰ İpşirli, Mehmet, "Beylerbeyi" maddesi, *DİA*, C. VI, s. 72.

⁴¹ İpşirli, "Ehl-i Örf", s. 520.

⁴² Nagy, a.g.e., s. 375.

⁴³ Krş. "Afrika toprakları için bu yetki Anadolu kazaskerininindi", Öztuna, Yılmaz, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. I-X, Ötügen Neşriyat, C. VIII, s. 71.

Kazasker, 1574 senesine kadar, bütün müderris ve kadıları tayin etme yetkisine sahiptir. Sultan'ın yetki verdiği Kazasker ve Şeyhülislâm'ın kadı ataması, Sultan'ın ataması gibidir.⁴⁴ Orduya mensup kişilerin davaları askeri yargıda görülür. Orduya mensup kişiler, ancak askeri yargıda yargılanır. Ücretini devlet hazinesinden alan askerlerin belli davalarına, kazaskerler bakar.

Osmanlı'da en küçük bir ilçe kadısından, "molla" denilen en büyük kadıya kadar hepsinin ilk amiri kazaskerdi. Kazaskerler, XVI ıncı yüzyılın sonlarına kadar, tüm kadıları, müderrisleri ve cami görevlilerini atanmak üzere seçip, vezir-i azama bildirir. XVI ıncı yüzyıldan sonra kazaskerler, sadece ilçe kadıları ile alt rütbeli müderrislerle sınırlanmış, diğerlerini tayin yetkisi şeyhülislâma geçmiştir.⁴⁵ Osmanlı'nın Avrupa topraklarındaki kadı ve müderrislerin kontrol ve görevden alınmalarını arz etme yetkisi Rumeli kazaskerine aitti. Padişah sefere çıktığında kazasker de katılırdı. Sadr-i azamlar icabında kazaskerlerin işlemlerini teftiş ettirirlerdi.

Osmanlı yargısının bağımsızlığı ve tarafsızlığı ile ilgilenen yazar *Jennings*, Anadolu ve Rumeli kazaskerinin kadı üzerinde bir şef olarak yargının bağımsızlığını ihlal ettiğini iddia eder.⁴⁶ Oysa Kazaskerin görevi, kadı kararlarını usul ve esas açısından incelemek, adeta temyiz mahkemesi görevini yerine getirmektir. Kazasker, yargı bağımsızlığını ihlal etmemekteydi. Kazasker, şer'i hukukun Divan-i Hümayundaki temsilcisi olup, askerlerin bazı davalarına bakmakta, miras taksimlerinden belirli oranda pay almaktadır.

7- Şeyhülislâm ve yargı

Şeyhülislâm, bürokrasi içerisinde ulemanın birinci temsilcisidir. Bu kurum, 828/1425 yılında bir *fetva makamı* olarak ortaya çıkmış, 497 sene yaşamış, bu dönemde 185 şeyhülislâm değişikliği olmuş, Şeyhülislâmlık 1340/1922'de kaldırılmıştır. Şeyhülislâm kadıasker veya kadıasker mazulleri arasından seçilirdi. Bu durum XVII inci yüzyıldan itibaren Rumeli kadıaskerlerinden veya mazullerinden tayin etme şekline dönüşmüştür. XVI ıncı yüzyıldan sonra Şeyhülislâmın yetkileri, kazasker aleyhine artmıştı. Merkezdeki, sadr-ı azam ile şeyhülislâm, belli bir teşkilatın başı değillerdir. Şeyhülislâm, devletin dini bütünlüğünü simgeler ama *idari ve yargısal yetkileri yoktur*. Diğer İslâm devletlerinde ilmiyenin ve yargının başı *kadı'l-kudat* iken Osmanlı'da, ulemanın başına Şeyhülislâm, yargının başına kazasker denilmiş, Şeyhülislâmlık, diğer İslâmi ülkelerde hiçbir zaman *erişemediği* dini ve siyasi bir önem

⁴⁴ Ali Haydar Efendi, a.g.e., C. XVI (K. ul Kaza), s. 13.

⁴⁵ Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinde Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, TTK, Ankara, 1988, s. 231, 234; bk. Öztuna, a.g.e., C. VIII, s. 71; İpşirli, "Devlet Teşkilatı", s. 266.

⁴⁶ Jennings, a.g.m., s. 155.

kazanmıştır.⁴⁷ Kanuna göre, “Şeyhülislâm, tüm ulemadan daha üst bir makama sahiptir. Tüm üst düzey kadılar ve medrese hocaları Şeyhülislâmdan sonra gelir.”⁴⁸ Ebussuud Efendi’den (1490–1575) sonra, artık Şeyhülislâmlık bir kamu hukuku kurumu olarak *Veziri azamlıkla eş* tutulmuştur. Şeyhülislâmlık resmi dairesine, *Bab-ı Meşihat veya Fetvahane* de denilmektedir.

Şeyhülislâm, Divan-ı Hümayunda ikinci bir şer’i hukuk temsilcisine lüzum kalmadığı için Divan-ı Hümayuna alınmamışsa da, gerektiğinde Divan’a çağrılabilir veya kendisi arz için gelebilir. *Şeyhülislâmın asıl itibarı, ulemanın başı (=reisül-ulema) olması ve fetva yetkisidir.*

Şeyhülislâmın, kazaskerlik yapanlar arasından seçilmesi, siyasi açıdan önemi, ulemanın başı olması, sadrazamla eşdeğer tutulması, insan hakları ve devletin denetimi konularında fetva verebilme yetkisi, bireylerin şikâyetlerine cevap verebilmesi, gereğinde Divan-ı Hümayuna girebilmesi konumuz açısından onun önemini göstermektedir.

8- Divan-ı Hümayun

İlk kuruluşu Hz. Ömer devrine kadar uzanan Divan, Emevi ve Abbasilerde bir dönem *Divanü'l-Adl*, Selçuklularda *Divan-ı Sultan*, Anadolu Selçuklularında *Divan-ı Saltanat ve Divan-ı Ali*, İlhanlılarda *Divan-ı Kebir-i İlhani*, Osmanlılarda *Divan-ı Hümayun* adını almıştır. Osmanlı Devletinde, mezalim divanının yerini Divan-ı Hümayunun aldığı görülmektedir. *Mezalim Divanı, zulmünden korkulan insanların yargılandığı mahkeme* demektir.⁴⁹ Kadıların korkup da yargılamaktan çekindikleri kişilerin yargılanması mezalim mahkemesinde yapıldı. Osmanlıda mezalim divanı (mahkemesi) ayrıca kurulmamış, Divanı Hümayun bu görevi görmüştür. Padişah divanı da denilen Divan-ı Hümayun, Osmanlı devlet yönetiminde XV inci yüzyıl ortasından XVII inci yüzyılın ilk yarısına kadar en önemli mahkeme, savaşa ve barışa karar veren merci, şikâyetler için bireysel başvuru yapılan bir makam, bakanlar kurulu, meclis, padişahın özel meclisi ve nihayet en yetkili karar organıdır. Ama Divan-ı Hümayun’un ilk ve asıl görevi *halkın şikâyetlerini dinlemek* ve sorunlarına çözüm getirmektir.

⁴⁷ Kramers, J. H., “Şeyh-ül-İslâm” maddesi, *İslâm Ansiklopedisi*, C. XI, MEB Yayınları, Ankara, s. 486; Osmanlı Şeyhülislâmlarının (toplam 175 adet) isimleri ve görev süreleri için bk. Öztuna, a.g.e., C. VIII, s. 55-61.

⁴⁸ (= Şeyhülislâm olanlar, umumen ulemaya tasaddur iderler. Tertibi silsile-i mevali ve müderrisin, şeyhülislâm efendilere mufavvaddır.” Bkz.: Tevkii Abdurrahman Paşa, a.g.k., s. 539.

⁴⁹ Halen Suudi Arabistan ve Fas’ta ombudsmana, “vali el mezalim” (mazlumların otoritesi) denilmektedir. Bkz.: First Meeting of the Mediterranean Institutions of Divan al Medhalim, Mediators and Ombudsman, Rabat, 8–9-10 November 2007.

İlk Osmanlı padişahlarından Orhan ve II. Murat, sabahları saray kapısı önünde yüksek bir yere çıkarak doğrudan halkın yakınmalarını dinlerlerdi. Zaten Osmanlılarda Divan-ı Hümayun'un asli görevi de yakınmaları dinleyip çözüm getirebilmektir. Divan-ı Hümayun'a, din, dil, cinsiyet, ırk açısından hiçbir ayırım yapılmadan ve oraya kim olursa olsun başvurabilme yetkisi vardı.

Osmanlı ve diğer Ortadoğu İslâm devletlerinde yargı yetkisi iki şekilde görülür: Kadı'nın yargı yetkisi (tek hâkimlik) ve Divan'ın yargı yetkisi (toplu mahkeme). Bu ayırım, uygulanan duruşma usulüne ve kadı'nın takdir yetkisinin kapsamına da etki eder. Bu ayırmada Divan-i Hümayun'un ikinci tür yargıya girdiği görülmektedir. Divan-i Hümayun, Osmanlı Devletinin merkezdeki teşkilatlarından biridir. Tevkii, Kanunnamesinde, "Kanun-i Divan-ı Hümayun" başlığı altında bununla ilgili Protokol (Teşrifat) Kuralları detaylı bir biçimde anlatılır.⁵⁰

Divan-ı Hümayunun kararları ikiye ayrılabilir: *Birincisi*, siyasi, askeri, mali ve idari konularda alınan kararlar; *ikincisi* yargı konusunda alınan kararlardır. Bu da değişik açılardan sınıflandırılabilir:

(a) Divan-ı Hümayun, belirtildiği gibi, zulmünden korkulan insanların yargılandığı Divan-ı mezalimin görevlerini yapar. Padişah Divanı genelde, olağanüstü yetkili bir yargı organıdır. Bu anlamda "insan hakları mahkemesi" görevini yapmaktadır.

(b) Divan-ı Hümayun, kadı kararlarının temyiz meciidir. Sistematik temyiz yönteminin bulunmadığı Osmanlı'da, Padişah Divanı, yargıyı temyizen denetlemektedir. Ayrıca kadı, yargılama faaliyetinden kaçınmışsa, Padişah Divanı ilk ve son derece mahkemesi olarak yargılama görevini yerine getirir. Padişah'ın her an bu Divan'ı denetlemesi söz konusudur. Divan, yasa egemenliğini sağlayan önemli bir mahkemedir. Kesin hükme bağlanmış bir karar, Padişah veya Divan'ı kararıyla yeniden yargılama konusu yapılabilir.⁵¹ Divan, davayı duruşmalı veya duruşmasız olarak görür de, kararı bozarsa, dosyayı aynı mahkemeye, bazen da başka mahkemeye iade eder; şikâyet varsa, özel kadı (mehayif müfettişi) gönderir.

(c) Divan-i Hümayuna dilekçe ile bizzat veya vekille bireysel başvuru, mümkündür. Bizzat Padişah'a da başvurulabilir. Birey, *hangi din ve millete* mensup olursa olsun, kurulun önüne çıkarak şikâyetini veya davasını anlatabilir; bu konuda hiç bir kısıtlama yoktur. Divan-i Hümayun istisnasız herkese açıktır.

⁵⁰ Tevkii Abdurrahman Paşa, a.g.k., s. 506-515. Buna göre, Divan-i Hümayun günleri kadimden beri 4 gündür: Cumartesi-Pazar-Pazartesi-Salı. Pazar ve Salı aynı zamanda arz günleridir; a.g.k, s. 510. Arz kanunu için bkz. a.g.k., s. 511-512.

⁵¹ "Divan-ı Hümayun'un kanunyolu mahkemesi olarak yaptığı yargılamaya, bugünkü kavramlarımız açısından bir isim vermeye imkân yoktur". Yenisey, Feridun, *Ceza Muhakemesi Hukukunda İstinaf ve Tekrar Kabulü Sorunu*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayın nu. 559, İstanbul, 1979, s. 35; bizce bu, sistematik olmayan bir itiraz, temyiz ve karar düzeltme yoludur.

Divan-ı Hümayun'a dilekçe (arzuhal) sunulması, çok yaygın ve önemli bir uygulama olup, bunu Divan'da *tezkireci* adı verilen kişiler, yüksek sesle okumaktadır.

Temsil niteliği olmayan "Divan-ı Hümayun'un *idari ve siyasi yetkileri yanında Batılı gözlemcilerde hayranlık uyandıran tarafı, adli işlerde kendisini göstermektedir*. Buraya sosyal mevki, yaş, din, dil, cinsiyet farkı kesinlikle gözetilmeksizin herkes yazı ile veya bizzat başvurabilirlerdi. Üyeler bütün şikâyetleri dinlemek zorundaydılar. Divan-ı Hümayun toplantılarında halkın, genellikle, kadılardan şikâyet ettiği defterlerden anlaşılmaktadır.⁵²

Divan-ı Hümayun üyeleri, görüşlerini söylemekte tamamen özgürdür. Divan-ı Hümayunda verilen kararlar Padişah'a arz edildikten sonra kesinleşir. Yani Divan-ı Hümayun kararına rağmen son söz padişahıdır.⁵³ Padişahın genel bir danışma meclisi de olan Divan'ın, etkinliği, XVII inci yüzyıldan sonra sadrazam lehine azalmış, XVIII inci yüzyıldan sonra fiilen ortadan kalkmıştır.

Görüldüğü gibi günümüzde 40 kadar ülkede faaliyet gösteren Anayasa mahkemesine bireysel başvuru (anayasal şikâyet) kurumunun bir benzeri Osmanlı'da görülmektedir.

9- Diğer Divanlar

Yargı kuvveti içinde yer alan Divan-ı Hümayun dışında, *dört çeşit* divan vardır. Bunlar, Cuma Divanı, Çarşamba Divanı, Ayak Divanı ve Eyalet Divanıdır.

Birincisi, Cuma Divanı, olup, cuma günleri vezir-i azam başkanlığında Rumeli ve Anadolu kazaskerleri, *huzur mürafaası*⁵⁴ denilen bir toplantıda, dava dinler ve karar verirler.⁵⁵ Dava dinlemek gerekli oluyorsa Rumeli kazaskeri de dava dinler. Vekil-i saltanat olan Sadrazam tarafından izin verilmedikçe, Anadolu kazaskeri bu divanda dava dinleyemez.

İkincisi, Çarşamba Divanı olup, çarşamba günleri yapılır ve vezir-i azam başkanlığında İstanbul ve bilad-i selase (Galata, Eyüp ve Üsküdar) kadıları toplanarak dava dinlerler.⁵⁶ Vezir-i azam divanlarında adli ve

⁵² Mumcu, a.g.m., s. 431.

⁵³ Okandan, Recai Galib, *Amme Hukukumuzun Anahatları (Türkiye'nin Siyasi Gelişmesi)*, I. Kitap (Osmanlı Devletinin Kuruluşundan Yıkılışına Kadar), İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1971, s. 37.

⁵⁴ Hukuki ve şer'i Huzur mürafaaları, 1250/1834 yılına kadar devam etti. Daha sonra mürafaa pazartesi ve perşembe günleri yapıldı. Arz Odası Mürafaası da denilen huzur mürafaaları, "şeyhulislâm kapısında yine kazaskerler ve İstanbul kadısının iştiraki ile şeyh-ul-islâmın riyasetinde görülmesi takarrür etti"; Uzunçarşılı, a.g.e. (Merkez Teşkilat), 1988, s. 238.

⁵⁵ Tevkii Abdurrahman Paşa, a. g. k., s. 501.

⁵⁶ Kanun-ı Divan-ı Çeharşenbe'ye göre, "Yevm-i mezburde şehir kadısı ve Galata ve Hevass-i Kostantiniye ve Üsküdar kadıları, sadr-i azam hazretlerinin sarayına gelirler.

idari yargılama konusunda yargılama yapılır bireysel başvurular alınır, ihlallere çözümler bulmaya çalışılır. Çarşamba divanında, İstanbul'da oturanların şikâyetleri dinlenir. Çarşamba divanından sonra, Sadrazam, yanına Yeniçeri Ağasını, İhtisab Ağasını (ombudsman?) ve Kadı'yı alıp, temel gıda maddelerinin (zahire) fiyatlarını kontrol (narh) eder; fırınlara uğrayıp, ekmekleri denetler; gerekirse ilgililere ceza verip hemen infaz ederler. İşte bu esnada “*Vezir-i azam hazretleri her ne mahalde tevakkuf buyururlarsa (durursa), kadı efendi ve Yeniçeri Ağası karşusuna gelüp, atların başını çeküp dururlar. Lakin kendilere bir hitab ve sual sadır olmadıkça söylemezler. Ol mahalde herkes samiinden (dinleyici) olup, vezir-i azam hazretlerinden gayrı bir ferde söz söylemek kanun değildir*”.⁵⁷ Yargısal açıdan Divan-ı Hümayuna benzetilebilen Çarşamba divanına bir tür *istinaf mahkemesi* denilebilir.⁵⁸

Üçüncüsü, ayak divanıdır. Önemli divanlardan biri olup, olağanüstü hallerde Padişah başkanlığında Kubbealtı dışında toplanan *divandır*.

Sonuncusu, Eyalet divanıdır; eyaletin idaresinde en önemli Meclis olup, *Divan-ı Hümayun'un* eyaletteki *küçük bir modelidir*. Eyalet Divanına, *Beylerbeyi Divanı* da denilebilir. Eyalet kadısı'nın, bu divanın üyesi olup olmadığı tartışmalıdır.⁵⁹ Eyaletteki insan hakları ihlalleri, zulüm, yapılan haksızlıklar ve kötüye kullanılan haklar bu Divan'da görülürdü.

Kendisine *eyalet valiliği verilen bir vezir*, dava dinlemek, zulmü önlemek ve bu konuda emir ve kararlar vermekle emrolunmuştur.⁶⁰ Eyalet valisi olan bir vezir, kendisine gelen göreviyle ilgili sorunları bir idareci olarak çözer.

Merkezi bir idari sistem kurmakla birlikte, idarecisine geniş yetkiler veren Osmanlı Devleti, ast vezirin üst veziri ziyaretini, vezirlerin 15–20 günde bir sadrazamı ziyaretini kanunla düzenlemiştir.⁶¹

10- Yargı Kuvveti İçerisinde Sadrazamın Yeri

Yargı kuvvetinin başı, Padişah'tan sonra, sadrazamdır.⁶² Osmanlı vezir-i azamı, Osmanlı hükümdarının çıkardığı ferman üzerine göreve

Sadrazam hazretleri selimi ve erkân-i kürkile divanhaneye çıkıp, cum'a günlerinde olan tertip üzere, divan edüp da'va dinler. Ve mesalih-i ibadullah-ı mukteza, şer'i şerif üzere görür. Ve fasl-ı husumat ve kat'-i niza buyurur. Ve kavanin-i Osmaniyeyi icra ider. Lazım geldikçe, kudat efendilere dahi dinletir”, Tevkii Abdurrahman Paşa, a.g.k., s. 503; (Kanun-i Divan-ı Çehar Şenbe).

⁵⁷ Tevkii Abdurrahman Paşa, a.g.k., s. 504.

⁵⁸ Sistemli istinaf mahkemeleri Osmanlı'da, 5 Haziran 1879 tarihli “Mehakim-i Nizamiye Teşkilatı Kanunu Muvakkatı” ile yürürlüğe girdi; 1924'de ilga edildi; istinafin neden kaldırıldığı konusunda detay için bk. Yenisey, a.g.e., s. 38-40, 205 vd.

⁵⁹ İpşirli, “Beylerbeyi” maddesi, s. 72.

⁶⁰ “(=da'va dinleyüp def'-i mezalim için şer-i şerif ve kanun üzere buyruldu virmeğe ve mezalimi ref etmeğe memurlardır)”, Tevkii Abdurrahman Paşa, a.g.k., s. 500. “Buyruldu” için bkz. Kütükoğlu, Mübahat, S., “Buyruldu” maddesi, *DİA*, C. VI, ss. 478–480.

⁶¹ Tevkii Abdurrahman Paşa, a.g.k., C. I, s. 501.

başlar. Hükümdar bu fermanla, vezir-i azamın yürütme ve yargısal alanlardaki yetkilerine kendisinin vekili olarak sahip olduğunu ve bu göreve atandığını belirtir.⁶³ Divan-ı Hümayunda, vezir-i azamın yargı yetkisi vardır. Şayet vezir-i azam gerekli görürse, Rumeli kazaskeri de yargılama yapar.⁶⁴ Divan-ı Hümayundaki kubbealtı vezirlerinin en önemli görevleri, zengin birikimleriyle devlet idaresine katkıda bulunmaktı.

Sadrazam, salı ve perşembe günleri dışında, *ikinci* vakitlerinde kendi sarayında divan kurar.⁶⁵ Sadrazam, divan günleri dışındaki *kuşluk* vaktinde de, kendi sarayında divan kurar (toplantı yapar). Divan-ı Hümayun ve diğer divanlarda, davalar, bizzat sadrazam tarafından değil de, muhtemelen, burada yetkili bir kadı tarafından görülmektedir; her üç divanda da bir kadı, bunun için vardır. Burada, yapılan haksızlıkların giderilmesi de dâhil olmak üzere, açılan davalar dinlenilir, tartışılır ve kararlar verilir.

Fatih dönemi kanunu olan Tevkii kanunnamesinden de anlaşıldığı gibi sadrazamın yargı ile ilgili geniş yetkileri vardır. Bunlar şöyle belirtilebilir:

(i) Tüm cezaların, hapis, sürgün ve bütün ta'zir ve siyaset cezalarının infazına karar verir.

(ii) Çeşitli divanlarda dava dinler, şer'i ve örfi davaları çözer.

(iii) Şer' ve örf ahkâmını icra eder.

(iv) Mezalim hâkimi olarak görev yapar. Zulme uğrayanların hakkının zalimlerden alınmasını sağlar.

(v) İlmiye sınıfının tayin ve azlinde söz sahibidir.

(vi) Yargı sisteminin bütün kadıları, sadrazamın sözünü Padişah sözü gibi ferman kabul edeceklerdir.

(vii) Vezir-i azam, vekili olduğu Osmanlı hükümdarının onayı ile kanun tasarılarını hazırlar.⁶⁶

Görülüyor ki Osmanlı sadrazamının geniş yargısal yetkileri vardır. O sanıkları bizzat sorguya çekebilmekte, suçlu olduklarına karar verdiği kimseleri cürümünün derecesine göre cezalandırmaktadır. Ama padişah

⁶² Tevkii Abdurrahman Paşa, a. g. k., s. 498; "Kanun-i Vüzeray-i İzam" bahsi.

⁶³ Taneri, Aydın, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş Döneminde Vezir-i A'zamlık (1299-1453)*, Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Yayını, Ankara, 1974, s. 39.

⁶⁴ "Vezir-i azam hazretleri istima-i da'vaya şüru idüp (dava dinlemeye başlayıp), iki tarafında nevbetle arzuhaller (dilekçeler) okunur. Ve muktezay-i şer'-i şerif ve kanun üzere, mesalih-i ibadullahı görür. Ve fasl-ı husumat ve kat'-i niza buyurub, lazım gelürse ahkâm-i hudud ve ta'zir ve siyaseti icra ider. Ve tevcihati dahi mahallile buyurur. Ve Rumeli kazaskeri efendi dahi kendüye havale olunan da'vaları dinler". Tevkii Abdurrahman Paşa, a.g.k., s. 508.

⁶⁵ "Mesalih-i ibadullahı, şer' ve kanun üzere görürler. Ve fasl-ı niza ve kat'i husumet buyurlar. Ve talep eden müddeilere şer' ve kanun üzere ahkâm-ı şerife virirler," Tevkii Abdurrahman Paşa, a.g.k., s. 499-500.

⁶⁶ Detay için bkz. Taneri, a.g.e., s. 40.

dahi Şeyh Bedreddin'in mukadderatı hakkında doğrudan doğruya karar verememiş, ulemadan oluşan bir kuruldan görüş (fetva) almayı uygun bulmuştur. Bununla beraber en yüksek hâkim olan hükümdarın ve onun vekili olan vezir-i azamın her zaman bir kurulun kararını alması dahi, en az bir kadıdan fetva aldıktan sonra hüküm verdikleri muhakkaktır.⁶⁷

II- Yargı Kuvveti İçerisinde Padişah

İslâm hukukunda hükümdara geniş takdir ve düzenleme yetkisi tanınmıştır. Yeni suç ve cezaların, örfi vergilerin kurulmasında Padişah'ın takdir yetkisi vardır. İslâm hukukunda hükümdarlığın miras yoluyla geçmesi (irsen intikali), hukuki (de jure) değil, fiili (de facto) bir durumdur. Aksi halde Hz. Peygamber'in vefatında amcası Abbas, hilafete İslâm miras hukukuna göre daha yakındı. Oysa Hz. Peygamber'den sonra Devlet başkanı (halife) olan Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali'nin bu tür bir özelliği yoktur. Ayrıca Devlet Başkanı'nın (halifenin) özelliklerini taşımayanlar Sultan olmuşlarsa da bu durum keza fiili bir durumdur. Bu fiili durumu ve kamu yararını (maslahatı) nazara alan Gazali, İbn Kudame, İbn Hümam, İbn Abidin ve İbn Haldun gibi bilim adamları, bu tür idarecilerin adalete ve dine uygun olmaları şartıyla hükümdar olarak kabul edilmeleri gerektiğini, aksi halde içinden çıkılmaz bir durumla karşı karşıya olunacağını belirtmişlerdir.⁶⁸

Kadı haksız bir hüküm vermişse, rüşvet almışsa, bu takdirde zarara uğrayanın yakınması üzerine, verilen hüküm kazaskerce incelenir ve gerekli görülüyorsa düzeltilirdi. Kazaskeri tayin eden Padişah olduğuna göre, şer'i yargı üzerinde etkisi kabul edilebilir; ama İslâm hukuku içindeki bir konuyu yeterli bilgisi olmayan bir padişahın kendisi hükme bağlayamaz, burada onu temsil eden kadı ile gerekirse hükmü düzelten kazasker padişahın üstün konumdadır. Ama şüphesiz ki, Padişah'ın hukuk bilgisi varsa, yargılama yapabilme yetkisi bulunmaktadır. Aslında İslâm hukukunda devlet başkanının müctehid derecesinde bilgili olması gerekmektedir. Her Padişah değişikliğinde, kanun ve imtiyazlar yenilenir. Padişah'ın koyduğu esasların, genel kanunname ile düzenlenmesi, ilk defa Osmanlı'da görülmektedir; bunu yapan ilk Padişah da Fatih Sultan Mehmet'tir. Adalete aykırı olacağından dolayı, *kişi aynı zamanda hem taraflardan biri, hem de o davanın hâkimi olamaz.*

Bu durumda yargı kuvveti ile yürütme kuvveti Halife veya Sultan'ın *kişiliğinde toplanmakla*, yargı yürütmenin emri altına girmiş olmakta mıdır? Bu, *insan hakları* açısından bir tehlike oluşturmuş olmaz mı? İslâm hukukunu uygulayan kim olursa olsun, uymak zorunda

⁶⁷ Taneri, a.g.e., s. 54. Burada Sayın Taneri, ilam veya karar ile fetva kelimesini kullanmışsa da kadıdan fetva değil karar alınır.

⁶⁸ "Sultan (İmam) dediğimiz devletin birinci sorumlu ve yetkilisi hakkında ulemamız şöyle demektedir: 'Adil olan sultanın hükmü nafizdir'; İbn Abidin, C. XII, s. 97; "Kadı adil olduğu müddetçe hükmü geçerlidir" bkz. a.g.e., s. 103.

kaldığı usul ve kurallar vardır. Devlet başkanı yargı kürsüsüne oturduğu zaman, idareci olarak değil, kadı sıfatıyla ve usulüne göre hareket etmek zorundadır.⁶⁹

Uygulamada haftada bir gün, Sultan halkın taleplerini bizzat alırdı; Cuma selamlığı sırasında, Padişah'ın yolu üzerinde, bir görevli, halkın dilekçelerini toplayarak Devlet başkanına arz ederdi.⁷⁰ Padişah böylece halkın dilek ve şikâyetlerini ilk elden almış olurdu

12- Osmanlı Klasik Döneminde Kanun Egemenliği

Bir ülkede yargının bağımsızlığı ve tarafsızlığı için öncelikle yasa egemenliğinin sağlanması, bunun için de usulünce çıkarılmış kanunlara ihtiyaç vardır. Osmanlıda ehl-i örf denilen askeri ve idari yetkililer ve kadıların keyfi ceza vermemeleri ve keyfi vergi koymamaları için de kanun şarttı. Halka, idarecilerin zulmüne karşı hukuki korunma sağlanmalıdır. Osmanlı yönetimi bunu gerçekleştirmiş, kanunlar konulmuş ve halka ilan etmiştir.

Kazasker ve Sadrazam tarafından tayin edilen kadılar, bölgelerindeki idarecilerden bağımsız olarak yargı görevini yerine getirmişlerdir. Yöneticilerin kadılarına müdahalesi veya yargı görevini bizzat yürütmeleri prensip olarak söz konusu değildir.⁷¹

Osmanlı devletinde yürütme ile yargı güçleri arasında çok uzun yıllar, gizli-açık bir mücadele yaşanmış; ehl-i örf, kadılarına, istediği sonucu almak için baskı yapmış, onlar da güçleri varsa direnmiş; ehl-i şer', ehl-i örfü hukuk çizgisine çekmeye çalışmıştır. Kimi zaman sipahiler de suçlulara ceza vermiş veya para karşılığında serbest bırakmış; bu nedenle, ehl-i örfün, kadı kararı olmadan ceza vermemeleri veya hapisteki kişiyi tahliye etmemeleri için durum, takip edilmiştir.

13- Yargılamada Sulh Heyeti ve Sulh Meclisi

Kadı sicillerindeki kayıtlardan, mahkemeye intikal eden bazı davaların hâkimin kararıyla değil; taraflara kadı tarafından yapılan çağrı üzerine, bir heyetin uzlaştırmasıyla, dosyanın sonuçlandığı anlaşılmaktadır. Buna göre; kadı, davacı ve davalıyı dinler. Taraflardan hiç biri kesin bir delil getiremediğinde aralarındaki sorunu gidermek üzere tarafları anlaşmaya davet eder. Böylece yargılama durur ve uzlaşma süreci başlamış olur. Davanın gereksiz yere sürüncemede kalmaması için hâkim *ikiden fazla uzlaşma* teklifinde bulunmaz; taraflar uzlaşmaya yanaşmazlarsa yargılamayı sonuçlandırır. Uzlaşma, genel bir

⁶⁹ Zeydan, Abdülkerim, *Nizâmu'l-Kadâ fi's-Şeriatil-İslâmiyye*, Müessesetür-Risale, 1409/1989, 2. baskı, s. 74.

⁷⁰ Halkın dilek ve şikâyetlerini bizzat hükümdara ulaştırdığı "Cuma Selamlığı" konusunda geniş bilgi için bk. İpşirli, "Cuma Selamlığı", *DİA*, C. VIII, ss. 90-92.

⁷¹ Onar, Sıddık Sami, *İdare Hukukunun Umumi Esasları*, C. I-III, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, ty., 3. Baskı, C. II, s. 651.

ifadeyle; alacak, borç, tazminat, öldürmeden doğan diyet (tazminat) ve ta'zîr gibi konularda yapılabilir ve üzerinde anlaşmaya varılan uzlaşmanın mal, mülk veya menfaat kabilinden olması şarttır. Zina ve içki içme gibi *hukûkullah türü* ceza davalarında uzlaşma yapılamaz. Heyet en az üç kişiden oluşur ve *şuhûdü'l-hâl*'de olduğu gibi, toplumda sevilip-sayılan kimseler arasından belirlenir. Heyet, *tarafların da bir araya geldiği bir sulh veya uzlaşma meclisi* düzenlerdi. Konu üzerinde çalışan Mutaf'a göre, İstanbul, Balıkesir, Manisa, Konya ve Edremit'e ait toplam altmış beş uzlaşma kararının (hüccet) konularına göre dağılımı da, hangi tür davalarda bu yolun tercih edildiğini göstermektedir. Balıkesir Kadı Sicillerinden uzlaşma oranının % 20 civarında olduğu anlaşılmaktadır.⁷² *Uzlaşma yoluna, sadece Müslümanlar değil, gayr-ı Müslimler de başvurulabilir.* Hukuk davalarının azımsanmayacak bir miktarının sulh yoluyla çözülmüş olması, bir taraftan mahkemelerdeki dava yoğunluğunu azaltırken, adaletin de bir an önce tecellisini sağlamaktadır.

Neticede bu uygulamanın, toplumdaki barışın sağlanmasına önemli katkıda bulunduğu görülmektedir. Bu sayede çözümsüz pek çok dava çözülmüş, aileler içerisinde huzursuzluğa sebep olan miras kavgaları çözümlenmiş, ceza davaları nedeniyle birbirleriyle düşman haline gelen kişiler barışmışlardır. Mahkemeye hasım olarak gelen taraflar, uzlaşma sayesinde dost olarak ayrılmışlar ve dava sonunda kaybeden-kazanan değil, uzlaşan ve kazanan taraflar olarak mahkemeyi terk etmişlerdir.⁷³

Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra ve hatta günümüzde bazı mahkemelerin adının sulh olması (sulh hukuk mahkemesi, sulh ceza mahkemesi), bu geleneğin ismen de olsa devam ettiğini göstermektedir, günümüzde bu mahkemelerin bu tür bir uzlaştırma işlevi yoktur. Kanaatimize göre sulh hukuk ve sulh ceza mahkemelerinin daha önceki tarihlerde olduğu (ismiyle müsemma olarak) uzlaştırma fonksiyonuna kavuşturulması yerinde olacaktır.

14- Hisbe Kurumu

Bu çalışmada konumuz açısından irdelenen yargı kurumunun hemen yanında bulunan *hisbe* kurumundan da söz etmek gerekir. Dava açmayı gerektirmeyen, ama toplumda "iyiliği emr, kötülükten yasaklama görevi" bulunan teşkilata hisbe teşkilatı, mütevellisine de

⁷² Mutaf, Abdulaziz, "Osmanlı Hukuk Sisteminde Dostane Çözüm: "Sulh" Uygulaması", bu makale TURCICA Dergisinin 36. sayısında (2004) "Amicable Settlement in Otoman Law: Sulh System" başlığıyla İngilizce olarak yayınlanmıştır. (bkz.: <http://asosindex.com/article> (et.10.10.2012). Bu konuda ayrıca bkz. Tamdoğan, Işık, "Sulh and the 18th Century Ottoman Courts of Uskudar and Adana", *İslâmic Law and Society* 15 (2008), 55–83, http://www.ifea-istanbul.net/website_2/images/stories/histoire/ILS_Tamdogan.pdf (et., 10.10.2012).

⁷³ Mutaf, a.g.m; Tamdoğan, a.g.m. Günümüzde iki tarafın da kazandığı bu yöneme İngilizce "win-win kuralı" da denilmektedir.

'hisbe valisi' denir.⁷⁴ İyiliği emirle birlikte, ölçü-tartıyla da ilgilenen bu teşkilat "hasbûke" kelimesinden alınmıştır.⁷⁵ Osmanlı öncesinde, hisbe ile yargının benzerliği şu konularda görülmektedir: Muhtesip, ölçü-tartı, satılan mal ve ücret anlaşmazlıkları, ödeme gücü olduğu halde borcun geciktirilmesi davalarında yargı yetkisine sahiptir; ama kanıt (delil), ispat ve yemine ihtiyaç duyulan davalara bakamaz. Osmanlı sonrasında, muhtesip, kadıya bağlanmıştır.

İslâm'da kadı, açılan bir dava olmadıkça, davaya bakamaz ama muhtesip, açılan bir dava olmasa da, iyiliği emretmek ve kötülüğü uzaklaştırmakla yükümlüdür.⁷⁶ Muhtesip, kötülüğü, güç ve tazirle kaldıracaktır ama kadı, ancak sabır, vakar ve sükûnetle davayı halleder.⁷⁷ Muhtesibin rütbesi, kadı'dan düşük, mezalim kadısının yetkisi ise kadı'dan yüksektir.

Hisbe, İslâm hukukuna özgü bir kurumdur, Bizans kökenli olduğu⁷⁸ ya da Roma'dan alındığı iddiası doğru olmadığı gibi,⁷⁹ kadı karşısında alternatif olarak dinden kaçış da⁸⁰ değildir. Muhtesibin üç görevi, insanların haklarını (hukuku'l-ibad), Allah'ın haklarını (hukuku'llah) ve diğer hakları korumaktır.⁸¹ Görüldüğü gibi muhtesip, hiçbir ayırım yapmadan tüm insan haklarını korumakla yükümlüdür.

Hz. Ömer, hisbe kurumunu düzenlemiş ve bunu yargı otoritesinden ayrı tutmuştur. Çünkü bazı haklar vardır ki, hukuk düzeni, bunların korunmasını istemekte ama ihmal edildiğinde sorunu kadıya götürecektir belirli bir kişi olmamakta veya zarar görecektir kimse kendi hakkını korumaktan aciz bulunmakta, böylece konu, kamu takibini gerektirmektedir.⁸² Bu gerekçeler, kamu denetçiliği kurumunun gerekçesiyle benzerlik taşımaktadır.⁸³

⁷⁴ İbn Kayyim el Cevziyye (691-751/1293-1350), *et-Turuku'l-Hükmiyye fi's-Siyâseti's-Ser'iyye*, Tahkik: Dr. Muhammed Cemil Gazi, Kahire, ty. (önsöz tarihi: 1397/1977), Matbaatü'l-Medeni, s. 344; Hisbe yargısı ile adı yargı arasındaki farklar için bk. Abdulhamit, er-Rifâi, *el-Kadâü'l-İdari Beyne's-Şeria ve'l-Kanun*, Dımaşk, 1409/1989, I. B., *Dar ül Fikr*, s.296-298; Hisbe yargısı ile mezalim yargısı arasındaki farklar için bk. 298-300; ez-Zuhayli, Muhammed Mustafa, *Melâmihu't-Tanzimi'l-Kadâ fi'l-İslâm*, *Mecelletü Külliyyeti's-Şeriatî ve'd-Dirâseti'l-İslâmiyye*, Mekke, C. II, ss. 89-136, s. 106.

⁷⁵ Kalkaşandi, Ahmed b. Ali (821/1418), *Subhu'l-A'şâ fi Sinaati'l-İnşâ*, Tahkik: Muhammed Hüseyin Şemsüddin, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, ty., C. I, IV, V, ty., C.V, s. 425.

⁷⁶ İbn Ferhun, a.g.e., s. 19.

⁷⁷ Maverdi, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habib (ö. 450), *el-Ahkâmü's-Sultâniyye ve'l-Velayâtü'd-Diniyye*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, ty., s. 302.

⁷⁸ Shapiro, Martin, "İslâm and Appeal", *California Law Review*, vol. 68, 1980, s. 365.

⁷⁹ Khan, Muhammad Akram, "Al-Hisba and the İslâmic Economy", *in Public Duties in İslâm, The Institution of the Hisba, by al-Shaykh al-İmam Ibn Taymiya*, (Appendix), The İslâmic Foundadition, Leichester, 1982, s. 139.

⁸⁰ Shapiro, a.g.m., s. 365-366.

⁸¹ Khan, a.g.m., s. 138.

⁸² İbn Aşur, M. Tahir, *İslâm Hukuk Felsefesi*, Çev. Vecdi Akyüz/Mehmet Erdoğan, İklim Yayınları, İstanbul, 1988, s. 197.

⁸³ Kanun ve gerekçesi için bkz. <http://www.tbmm.gov.tr/kanunlar/k6328.html> (et., 11.10.2012).

Abbasiler devrinde, asıl görevi iyiliği emretmek ve kötülüğü uzaklaştırmak olan muhtesip, ayrıca geciken davalarla ilgilenir ve kimi zaman *güç kullanarak* sorunları çözerdi.⁸⁴ Muhtesip, yargıdaki gecikmeleri ve diğer adli yakınmaları dinleyerek, adaleti gerçekleştirme çabışındaydı.

Abbasiler döneminde Hisbe memuru olan *Ibrahim b. Betha*, Bağdat'ta, zamanın kadı'l-kudatı Ebu Amr b. Hammad'ın, davaların da görüldüğü konağına uğrar. Davası olan halkın epeydir beklediğini görünce, kapıcısını çağırır ve "*Başkadiya söyle, dava sahipleri Güneş'in altında, kapısın önünde beklemektedirler. Ya makamına otursun, ya da özrünü bildirsin de bekleyen halk da dönüp gitsin*".⁸⁵ der. Bu durum, Abbasiler dönemindeki muhtesibin, Osmanlı'dan daha güçlü bir konumda olduğunu açıkça göstermektedir.

Muhtesibin yargıyı denetlemesi, günümüz yargı denetleme mekanizmalarının dışında, tamamen özgündür. Bu denetlemenin, yargısal değil de idari olduğu görülmektedir.

Görüldüğü gibi hisbe kurumunun bu yapısı, günümüzdeki kamu denetçiliği kavramının önemli bir içeriğini karşılamaktadır.

*Osmanlıda hisbe kurumu epey değişikliğe uğramış, evvelce kadılık derecesinde olan ve hatta kadı kadar İslâm'ın esaslarına hâkim, önemli bir zat tarafından görülen hisbe görevi, artık Osmanlılarda şehir veya kasabanın tali derecede bir hizmeti halini almıştır.*⁸⁶ *Osmanlı'da hisbe, kadı'nın görevleri arasında bulunduğundan, muhtesip de kadı tarafından atanır.*⁸⁷ *Esasen Osmanlı'da personelin merkezileştiği ve hiyerarşik bir düzen aldığı görülmektedir.*⁸⁸

Halen Pakistan'da ombudsmana faaliyetini sürdüren kişiye muhtesip denilmektedir.⁸⁹

15- Kamu Denetçiliğinin İsveç'e geçişi

Tarihimizde "Demirbaş Şarl" olarak tanınan (*İsveç Kralı 12. Karl*)⁹⁰, 1709 yılında Osmanlı-Rus savaşı nedeniyle Ruslara karşı Poltava'da

⁸⁴ Yıldız, Hakkı Dursun, "Abbasiler" maddesi, *DİA*, C. I, ss. 31-48, s. 40.

⁸⁵ Maverdi, a.g.e., s. 320.

⁸⁶ Akdağ, a.g.e., C. I, s. 410.

⁸⁷ İncik, Halil, "Mahkama-The Ottoman Empire-The Earlier centuries" article, *The Encyclopadia of İslâm*, New Edition, Volume VI, Leiden 1991, s. 150.

⁸⁸ Shapiro, a.g.e., s. 373.

⁸⁹ Suleymanova, Elmira, "Institute of the Ombudsman in Azerbaijan", Uluslararası İnsan Hakları Konferansı, Düzenleyen: Başbakanlık İnsan Hakları Başkanlığı, Ankara, 2009, s. 57.

⁹⁰ Karl (Charles) XII, İsveç'te 15 yaşında 1697 yılında Kral olmuş, 1709 yılında Ruslara yenilince maiyetiyle birlikte Osmanlıya sığınmış, 1714 yılında ülkesine dönmüştür. 21 yıl krallık yapmıştır. "Önümde su, arkamda düşman, tepemde cehennemler püsküren güneş. Su beni boğmak, düşman beni parçalamak, güneş beni eritmek istiyordu. Gene kurtuldum. Fakat bugün Türklerin esiriyim. Demirin, suyun, güneşin yapamadığını onlar yaptılar; beni esir ettiler. Ayağımda zincir yok, zindanda da değilim, hürüm

yenilir ve Padişah III. Ahmet (1673–1736) döneminde Osmanlı'ya sığınır. *İsveç Kralı 12. Karl*, Edirne civarındaki Demirtaş Paşa konağında 5 yıl kadar konduğumuz olur. Bu arada bizden biri olarak benimsenir ve “Demirbaş Defteri”ne kaydedildiği için *Demirbaş Şarl* diye anılır.⁹¹ İşte bu zat, ülkesinde kendisinin yokluğunda baş gösteren yolsuzlukların ve insan hakları ihlallerinin önlenmesi için Osmanlı kurumlarını incelemeye başlar. Kral, daha sonra, yazdığı mektupla, kendisi adına hareket eden kamu görevlilerinin yasalara uygun hareket edip etmediklerini denetlemek için bir kişiyi yüksek vekil (*Hogste Ombudsmannen- Supreme Procurator*) olarak tayin eder ve böylece 1713 yılında İsveç'te Ombudsmanlık Kurumu kurulur.⁹²

1719 yılında Ombudmanlık (*Hogste Ombudsmannen*) adını *Justitiekansler (JK)* (Kraliyet Denetçisi) olarak değiştirmiş, Demirbaş Şarl'ın 1718 tarihinde ölümünden sonra tüm yetkiler Meclis'e (*Riksdag*) geçmiştir. 1766 yılından itibaren Parlamento Ombudsmanı (*Justitieombudsmannen-JO*) ihdas edilmiş, ilk Parlamento Ombudsmanı 1766 yılında seçimle iş başına gelmiş, 1809 tarihli İsveç Anayasasında ilk olarak parlamento ombudsmanına yer verilmiştir.⁹³ Daha sonraki İsveç Anayasalarında bu kurum geliştirilmiştir. İsveç'te ombudsman, tüm idare ve *yargı* organlarını kamu adına denetlemekte ve dava açabilme yetkisi bulunmaktadır. 1957 de *yerel yönetimler* de ombudsmanın yetki alanına alınmış, iş yükü nedeniyle 1976 de ombudsman sayısı 4'e çıkarılmıştır.

SONUÇ

Kamu denetçiliği, İsveçliler tarafından Osmanlı'daki yargı kurumundan (hisbe ve sulh meclisi dâhil) esinlenerek kurulmuş olan bir sistemdir. Osmanlıdaki kadı, kazasker, divan-ı hümayun, çarşamba divanı, cuma divanı, ayak divanı, eyalet divanı, hisbe ve sulh meclisi konumuzla doğrudan ilgilidir. Sultan, şeyhülislâm, sadrazam gibi kavramlar ise konumuzla dolaylı olan kavramlardır. Kamu denetçiliği, Osmanlı öncesinde kadı'l-kudatlık kavramı ile ilgili olup, Osmanlı'da bu

istediğimi yapıyorum. Lakin gene esirim; şefkatin, asaletin, nezaketin esiriyim. Türkler işte beni bu elmas bağa sardılar. Bu kadar şefkatli, alicenap, asil ve nazik bir milletin arasında hür-esir gibi yaşamak bilsen ne kadar tatlı.” Demiştir. Kral'ı 5 yıl kadar sonra İsveç'e Yeniçeriler götürmüştür. Kral, Osmanlıdan ayrıldıktan 4 sene sonra Norveç'teki bir kale kuşatmasında ölmüştür. Yeniçerilerin kaldığı yere bugün dahi “Askersun” denilmektedir (Fendoğlu, H. T., Uluslararası İnsan Hakları Konferansı, Düzenleyen: Başbakanlık İnsan Hakları Başkanlığı, Ankara, 2009, ss. 15–16.)

⁹¹ Demirbaş Şarl'ın büyük bir tablosu halen İsveç'in Ankara Büyükelçiliği'nde mevcuttur.

⁹² Wieslander, Bengt, *The Parliamentary Ombudsman in Sweden*, Second Revised Edition, Stockholm- Sweden, 2005, s. 13.

⁹³ İsveç'in “1809 Anayasası Avrupa'nın en eski, Batının ABD'den sonraki ikinci en eski Anayasasıdır; *The Constitution of Sweden The Fundamental Laws and the Riksdag Act*, s. 14.

tür bir kurum yoktur; kadı'l-kudatlığın Osmanlıdaki karşılığı kazaskerlik kurumudur.

Önceki İslâm ülkeleri gibi Osmanlı sultanları da, halkın şikâyetlerine ve bunun çözümüne önem verirlerdi. Osmanlı öncesinde kadıların korkup da yargılamaktan çekindikleri kişilerin yargılanması mezalim mahkemesinde, Osmanlıda ise divanı hümayunda yapılırdı. Halkın şikâyetleri sadece divan-ı hümayun'da değil, çarşamba divanı, cuma divanı, ayak divanı ve eyalet divanlarında da görülürdü. Mahkemelerdeki bazı davalar, en az üç kişiden oluşan "sulh (uzlaşma) meclisi" marifetiyle sonuçlandırılırdı. Dava açmayı gerektirmeyen, ama toplumda "iyiliği emretmek, kötülükten yasaklamak görevi" bulunan kişiye "muhtesip" denirdi. Muhtesip, yargıdaki gecikmeleri takip ederek ve diğer yakınmaları dinleyerek sorunlara çözüm bulmaya çalışırdı. Osmanlı öncesinde kadı derecesinde olan muhtesipler Osmanlıda kadı tarafından atanırdı.

Tarihimizde "Demirbaş Şarl" olarak tanınan İsveç Kralı 12. Karl, Rusya ile olan derin husumeti nedeniyle Osmanlı'ya sığınmış, dört yıl kadar ülkemizde kalmak zorunda kalmış, bu arada, ülkesinde baş gösteren yolsuzlukların ve ihlallerin önlenmesi için kurumlarımızı incelemiş ve bundan esinlenerek, bir kişiyi ülkesine ombudsman olarak atamış sonra da bu kurum giderek kıta Avrupa'sından Anglo-Sakson dünyasına, oradan da uzak doğuya ve Rusya gibi ülkelere yayılmıştır.

KAYNAKÇA

Abdulhâmid er-Rifâi, *el-Kadâü'l-İdari Beyne's-Şeria ve'l-Kanun*, (kıs: Abdulhamid: *el-Kadâü'l-İdari*), Dar ül Fikr, Dımaşk, 1409/1989.

Akdağ, Mustafa, *Türkiyenin İktisadi ve İctimai Tarihi*, C. I, (1243–1453), Cem Yayınevi, İstanbul, 1977, C. II, (1453–1559), Cem Yayınevi, İstanbul, 1974.

Akgündüz, Ahmet, *Osmanlı Kanunnameleri*, C.I, FEY Vakfı Yayınları, İstanbul, 1990, ss. 311–345.

Ali Haydar Efendi, *Dürerü'l-Hükkâm Şerhü Mecelleti'l-Ahkâm*, (kıs: Ali Haydar Efendi: *Dürerü'l-Hükkâm*), C. XIV (Kitabu'd-Dâ'va), C. XV (Kitabu'l-Beyyinât ve't-Tahlif), C. XVI (Kitâbu'l-Kazâ), İstanbul, 1319.

Alptekin, Coşkun, "Türkiye Selçukluları", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, C. VIII, Çağ Yayınları, İstanbul, 1992.

Alptekin, Coşkun, "Büyük Selçuklular", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, C. VII, Çağ Yayınları, İstanbul, 1992.

Bengt Wieslander, *The Parliamentary Ombudsman in Sweden*, Second Revised Edition, Stockholm-Sweden, 2005, s. 13.

Buhari, Muhammed b. İsmail (ö. 256/869), *Sahihü'l-Buhari*, Çağrı Yayını, İstanbul, 1401/1981.

Ebussuud Efendi, *Mâruzat*, Süleymaniye Kütüphanesi, İzmir Bölümü, Nu. 782, vrk. 341–356.

Elmira Suleymanova, "Institute of the Ombudsman in Azerbaijan", *Uluslararası İnsan Hakları Konferansı*, Düzenleyen Başbakanlık İnsan Hakları Başkanlığı, Ankara, 2009.

Gibb, H.A.R and Harold Bowev, *Islâmic Society and The West, A Study of the Impact of Western Civilisation on Moslem Culture in the Near East, Volume One: Islâmic Society in the Eighteenth Century*, (kıs: Gibb-Bowev: Society), Part II, Oxford University Press, London, 1969, ss. 121–133.

Gözübüyük, A. Şeref, *Anayasa Hukuku*, Turhan Kitabevi, Ankara, Ağustos 2008, 16. Baskı.

Hüseyin Hamid Hasen, *Nazarıyyetü'l-Maslahat, (Kamu Yararı Kuramı)*, Mektebetü'l-Mütenebbi, Kahire, 1981, ss. 1- 616.

İbn Abidin, *Reddü'l-Muhtâr ale'd-Dürr'l-Muhtâr*, C. XII, (kıs: İbn Abidin: *Reddu'l-Muhtar*), Ter.: Mehmet Savaş, Şamil Yayınları, İstanbul, 1985.

İbn Âşûr, M. Tahir, *İslâm Hukuk Felsefesi*, Çev. Vecdi Akyüz-Mehmet Erdoğan, İklim Yayınları, İstanbul, 1988.

İbn Ferhun, Kadı Burhanuddin İbrahim b. Ali b. Ebu'l-Kasım b. Muhammed el-Maliki, *Tabsiratü'l-Hükkâm fi Usuli'l-Akdiye ve Menâhici'l-*

Ahkâm (kıs: İbn Ferhun: *Tabsiratü'l-Hükkâm*), (Fethu'l-Ali'nin hamışinde), C. I-II, Mustafa'l-Bâbi'l-Halebi neşri, Mısır, 1378/1958.

İbn Kayyim el Cevziyye (691-751/1293-1350), *et-Turuku'l-Hükmiyye fi's-Siyâseti's-Şer'iyye*, (İbn Kayyim: *et-Turuk*), Tahkik: Dr. Muhammed Cemil Gazi, Matbaatü'l-Medeni, Kahire, ty. (önsöz tarihi: 1397/1977).

İnalçık, Halil, "Adaletname", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C.I, TDV Yayınları, İstanbul, 1988, ss. 346-347.

İnalçık, Halil, "Mahkama-The Ottoman Empire-The Earlier centuries" article, *The Encyclopadia of İslâm*, New Edition, Volume VI, (kıs: EI-1991), Leiden, 1991.

İpşirli, Mehmet, "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilâtı", İhsanoğlu, Ekmelettin (Ed.), *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, (kıs: Devlet Teşkilatı), C. I, İstanbul, 1994, ss. 139-283.

İpşirli, Mehmet, "Ehl-i Örf" maddesi, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C.X, TDV Yayınları, ss. 519-520.

İpşirli, Mehmet, "Beylerbeyi" maddesi, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. VI, TDV Yayınları, ss. 69-74.

İpşirli, Mehmet, "Cuma Selamlığı" maddesi, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. VIII, TDV Yayınları, ss. 90-92.

Jennings, Ronald C., "Limitations of The Judicial Powers of The Kadı In 17 th C. Ottoman Kayseri", (Jennings: Limitations), *Studa İslâmica*, V. 50, pp. 151-184.

Kadri, Anwar A., *İslâmîc Jurisprudence in The Modern World*, New Delhi, Taj Company, 1986.

Kalkaşandi, Ahmed b. Ali (821/1418), *Subhu'l-A'şâ fi Sinaati'l-İnşâ*, Tahkik, Muhammed Hüseyin Şemsüddin, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, ty., C. I, IV, V, ty.

Kamu Denetçiliği Kanunu,

<http://www.tbmm.gov.tr/kanunlar/k6328.html> (et.: 11.10.2012).

Kasımi, Zafir, *Nizamu'l-Hükm fi's-Şer'iati ve't-Tarihi'l-İslâmi, el-Kitabu's-Sani: es-Sultatü'l-Kadaiyye*, (kıs: el-Kasımi: *es-Sultatü'l-Kadaiyye*), Darü'n-Nefais, Beyrut, 1407/1987, III. Baskı.

Khan, Muhammad Akram, "Al-Hisba and the İslâmîc Economy", in *Public Duties in İslâm, The Institution of the Hisba, by al-Shaykh al-İmam Ibn Taymiya*, (Appendix), The İslâmîc Foundadition, Leichester, 1982.

Kramers, J. H, "Şeyh-ül-İslâm" maddesi, *Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*, C. XI, MEB Yayınları, ss. 485-489.

Kütükoğlu, Mübahat, S., "Buyruldu" maddesi, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, C. VI, ss. 478-480.

Mahmasani, Subhi, *ed-Deâimu'l-Hulkiyye l'il-Kavânini's-Şer'iy-ye*, Darü'l-ilm li'l-melayin, Beyrut, 1979.

Mardin, Ebul'ula, "Kadı" maddesi, *İslâm Ansiklopedisi*, C. VI, MEB Yayınları, Ankara, 1977.

Maverdi, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habib (ö. 450), *el-Ahkâmü's-Sultâniye ve'l-Velâyâtü'd-Diniye* (kıs: el-Mâverdi, *el-Ahkâmü's-Sultaniye*), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, ty.

Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye.

Milli Tetebbular Mecmuası, C.I-II, İstanbul, 1331.

Muhammad Akram Khan, "Al-Hisba and the Islâmic Economy", *Public Duties in Islâm, The Institution of the Hisba, by al-Shayhkh al-Îmâm Ibn Taymiya*, (Appendix), Leichester, 1982, The Islâmic Foundation, ss. 135–139.

Mumcu, Ahmet, "Divân-ı Hümayun" maddesi, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. IX, TDV Yayınları, ss. 430-432.

Mutaf, Abdulaziz, "Osmanlı Hukuk Sisteminde Dostane Çözüm: "Sulh" Uygulaması", bu makale TURCICA Dergisinin 36. sayısında (2004) (ss. 125–140) "Amicable Settlement in Otoman Law: Sulh System" başlığıyla İngilizce olarak yayınlanmıştır. (<http://asosindex.com/article> (et.:10.10.2012)).

Müslim b. Haccac el-Kureşi, *Sahihu'l-Müslim*, Tahkik: M.Fuad Abdulbaki, C. I-III, İstanbul, 1411/1981, tıpkı basım. Tercüme ve Şerhi için bkz.: Ahmed Davudoğlu, *Sahih-i Müslim Tercüme ve Şerhi*, C.I-IX, Sönmez Neşriyat, İstanbul, 1978.

Nagy, Gy. Kaldy, "Kadi in the Ottoman Empire" article, *The Encyclopaedia of Islâm (New Edition)*, Vol.IV, Leiden, 1978, (kıs., NAGY: "Kadi-Ottoman Empire", EI, 1978), p. 375.

Okandan, Recai Galib, *Amme Hukukumuzun Anahatları (Türkiye'nin Siyasi Gelişmesi)*, I. Kitap (Osmanlı Devletinin Kuruluşundan Yıkılışına Kadar), İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1971.

Onar, Sıddık Sami, *İdare Hukukunun Umumi Esasları*, C. I-III, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, ty., 3. baskı.

Ortaylı, İlber, "Some Observations on the Institution of Qadi in the Ottoman Empire" (kıs: "Qadi in the Ottoman Empire", *Bulgarian Historical Review*, Sofia, 1982).

Öztuna, Yılmaz, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. I-X, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1994.

Shapiro, Martin, "Islâm and Appeal", (kıs: Shapiro: "Appeal"), *California Law Review*, vol. 68, 1980, ss. 350–381.

Suleymanova, Elmira, "Institute of the Ombudsman in Azerbaijan", *Uluslararası İnsan Hakları Konferansı*, Düzenleyen: Başbakanlık İnsan Hakları Başkanlığı, Ankara 2009, s. 57.

Sümer, Faruk, "Akkoyunlular" maddesi, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. II, TDV, ss. 270–274.

Şebaru, İsam Muhammed, *el-Kadâü ve'l-kudâtu fi'l-İslâm "el-asrû'l-Abbâsi"*, (kıs: Şebaru, *el-Kadâü ve'l-Kudâtu*), Darü'n-Nehdeti'l-Arabiyye, Beyrut, 1983.

Tamdoğan, Işık, "Sulh and the 18th Century Ottoman Courts of Uskudar and Adana", *İslâmic Law and Society* 15, 2008, ss. 55–83, <http://www.ifea->

istanbul.net/website_2/images/stories/histoire/ILS_Tamdogan.pdf (et.: 10.10.2012).

Taneri, Aydın, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş Döneminde Vezir-i A'zamlık (1299-1453)*, Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Yayını, Ankara, 1974.

Tevkii Abdurrahman Paşa, *Tevkii Abdurrahman Paşa Kanunnâmesi*, Milli Tetebbular Mecmuası'nın içerisinde, C. I, (düzenleme tarihi: 1087/1676).

The Constitution of Sweden The Fundamental Laws and the Riksdag Act.

Tulum, Mertol, "Dursun Bey" maddesi, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. X, TDV, ss. 6-7.

Turan, Osman, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar, Metin, Tercüme ve Araştırmalar (kıs: Resmî Vesikalar)*, TTK Yayınları, Ankara, 1988, 2. Baskı.

Tursun Bek, *Tarih-i Ebu'l-Feth*, Haz.: Mertol Tulum, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayını, İstanbul, 1977.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinde Merkez ve Bahriye Teşkilatı (kıs: Merkez Teşkilatı)*, TTK, Ankara, 1988.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal (kıs: Medhal)*, TTK, Ankara, 1988, 4. baskı.

Weiss, Bernard G. , "Qadi" article, *Encyclopedia of Religion*, C. XII, New York, 1987.

Yenisey, Feridun, *Ceza Muhakemesi Hukukunda İstinaf ve Tekrar Kabulü Sorunu*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını, 1979.

Yıldız, Hakkı Dursun, "Abbasiler" maddesi, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. I, TDV, ss. 31-48.

Zeydan, Abdülkerim, *Nizâmu'l-Kadâ fi'ş-Şeriatî'l-İslâmiyye*, Müessesetü'r-Risale, 1409/1989, 2. baskı.

Zuhayli, Muhammed Mustafa, "Melâmihu't-Tanzimi'l-Kadâ fi'l-İslâm", (ez-Zuhayli, "et-Tanzimü'l-Kadâ"), *Mecelletü Külliyyeti'ş-Şeriatî ve'd-Dirâseti'l-İslâmiyye*, C. II, Mekke, ss. 89-136.